

वाष्ट्रवक्षा

ब्रि. हेमंत महाजन
भ्र. ९०९६०९२५३

ची नशी संबंध म्हणजे एक शून्याचा पाडा आहे. भारतचीन सीमेबाबत चीन घुसखोरी केलेल्या भागातून परत गेल्यानंतर भारत-चीन संबंध सुधारतील, अशी आशा निर्माण झाली होती. मात्र, चीन सतत भारतावर मानसिक दबाव टाकत राहिल. सीमा विवाद करार झाल्यानंतर चीनने पुन्हा एकदा भारताला आठवण करून दिली की, चीन भारताविरुद्ध पाणी युद्ध सुरूच ठेवेल. त्याची आठवण म्हणून एक घोषणा करण्यात आली की, एक महाकाय धरण चीन ब्रह्मपुत्रेवर भारत-चीन सीमेवर बांधत आहे.

चीन भारताकडे केवळ एक आर्थिक बाजारपेठ म्हणून बघतो; एक बरोबरीचा देश म्हणून नाही. हे जगातील सर्वात मोठे जलविद्युत धरण असेल. चीनचे धरण तिबेट स्वायत्त प्रदेशातील यारलुंग त्सांगपो नदीवर बांधण्यात येईल. यारलुंग त्सांगपो तिबेटच्या पठारावरून वाहते आणि नंतर अरुणाचल प्रदेशातून ती आसामात प्रवेश करते; जिथे तिला ब्रह्मपुत्रा नदी म्हणतात. धरण श्री गॉर्जेस धरणापेक्षा तिप्पट ऊर्जा निर्माण करेल. श्री गॉर्जेस धरण दरवर्षी ८८.२ अब्ज किलोवॉट वीज निर्माण करते. प्रस्तावित धरण दरवर्षी ३०० अब्ज किलोवॉट निर्मिती करू शकेल. जलविद्युत प्रकल्पाची किंमत एक ट्रिलियन युआनपेक्षा (१३७ बिलियन डॉलर्स) जास्त असू शकते. ही किंमत जगभरातील कोणत्याही पायाभूत सुविधा प्रकल्पापेक्षा जास्त आहे. त्या तुलनेत श्री गॉर्जेस धरणातील गुंतवणूक २५४.२ अब्ज युआन (३४.८३ अब्ज डॉलर्स) होती. बांधकाम कधी सुरू होणार आणि धरणाचे नेमके ठिकाण काय, हे अद्याप स्पष्ट नाही.

चीनच्या दृष्टीने हा अत्यंत महत्त्वाचा प्रकल्प आहे, पण तो भारताच्या दृष्टीने धोकादायक आहे. एकदा हे धरण बांधून पूर्ण झाले की, ब्रह्मपुत्राचे पाणी चीन हवे तेव्हा रोखू शकेल, हवे तिकडे वळवू शकेल. या पाण्यावरील नियंत्रणातून चीनच्या हाती अरुणाचल आणि आसामच्या अर्थव्यवस्थेवर थेट परिणाम करण्याची शक्ती प्राप्त झाली आहे. पर्यावरणार होणारे प्रतिकूल परिणाम हा तर वेगळ्याच भाग आहे; ज्यामुळे भारत आणि बांगलादेशातील लाखो लोक प्रभावित होऊ शकतात. याबद्दल भारताने वेळोवेळी चीनशी चर्चा केली आहे. चीनने

तिबेटमधील चीनच्या मेगा जलविद्युत प्रकल्पामुळे भारताची चिंता वाढणार

तसे काही होणार नाही, असे वेळोवेळी आश्वासने दिलेले आहे. पण चीनची वीज आणि पाण्याची प्रचंड तहान पाहता त्या आश्वासनांवर किती विसंबायचे, हा प्रश्नच आहे.

चीनचा बचाव

चीनने तिबेटमधील ब्रह्मपुत्रा नदीवर जगातील सर्वात मोठे धरण बांधण्याच्या आपल्या योजनेचा बचाव केला. हा प्रकल्प हिमालयीन प्रदेशात बांधला जात आहे. हा भूभाग भूकंपप्रवण आहे. जलविद्युत विकासाचा अनेक दशकांपासून सखोल अभ्यास केला जात आहे आणि प्रकल्पाची सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी आणि पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी सुरक्षा उपाय योजले गेले आहेत. या प्रकल्पाचा सखल भागावर परिणाम होणार नाही, असे चीन म्हणतो. या प्रकल्पामुळे पाणीपुरवठ्यातदेखील व्यत्यय येणार नाही. परंतु, भारतासह बांगलादेशचे असे सांगणे आहे की, याचा परिणाम स्थानिक पर्यावरण आणि नदीच्या प्रवाहावर होईल.

'शिन्हुआ'नुसार, विस्तृत भूवैज्ञानिक अन्वेषण आणि तांत्रिक प्रगतीद्वारे, प्रकल्पाच्या विज्ञान आधारित, सुरक्षित आणि उच्च गुणवत्तेच्या विकासासाठी एक भक्कम पाया घातला गेला आहे. वृत्तसंस्थेनुसार, या प्रकल्पामुळे जवळच्या सौर आणि पवन ऊर्जा संसाधनांच्या वाढीला चालना मिळेल. हे धरण

चीनच्या ग्रीन आणि कमी कार्बन ऊर्जा संक्रमणातील एक मोठे पाऊल आहे.

प्रकल्पातील आव्हाने

हा जलविद्युत प्रकल्प उभारताना चीनला अनेक तांत्रिक आणि अभियांत्रिकी आव्हानांचा सामना करावा लागणार आहे. यारलुंग झोंगबो नदीचा एक भाग २००० मीटर (६५६१ फूट) उंचीवर आहे. त्यामुळे या भागावर धरण उभारणे मोठे आव्हान असणार आहे. नदीचा अर्धा प्रवाह सुमारे २००० घनमीटर प्रतिसेकंद या वेगाने वळवण्यासाठी बरवा पर्वतापासून जवळपास २० किलोमीटर लांब बोगदे काढावे लागतील. प्रकल्पाची जगा भूकंपासाठी अतिसंवेदनशील असलेल्या टेक्टोनिक प्लेट सीमेवरदेखील आहे. तिबेट प्रकल्पामुळे अनेक विस्थापित होतील.

प्रकल्पाबद्दल भारत, बांगलादेशमध्ये चिंता

या प्रकल्पाबाबत चीनच्या पारदर्शकतेच्या अभावामुळे भारताची चिंता वाढली आहे. तिबेट धरणामुळे अचानक पूर येऊ शकतो किंवा पाण्याची टंचाई निम ण होण्याची भीती आहे. ब्रह्मपुत्रा भारत, बांगलादेश आणि चीनच्या सामाजिकआर्थिक विकासासाठी महत्त्वाची आहे.

भारतातील गोड्या पाण्याच्या संसाधनांपैकी जवळपास ३० टक्के आणि एकूण जलविद्युत क्षम

तेपैकी ४० टक्के या नदीचा वाटा आहे. चीनसाठी देशाच्या एकूण गोड्या पाण्याच्या पुरवठ्यामध्ये ब्रह्मपुत्रेची भूमिका मर्यादित आहे, परंतु तिबेटच्या ऊर्जा उद्योगांमध्ये ही नदी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे दोन्ही देशांमध्ये जलस्रोतांचा ताण आणि मागणी वाढत आहे.

ब्रह्मपुत्रेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी जलविद्युत धरणांचा वापर करण्याच्या चीनच्या इराद्याबद्दल भारताने फार पूर्वीपासून चिंता व्यक्त केली आहे. चीनच्या पाण्याच्या महत्त्वाकांक्षा दोन राष्ट्रांमध्ये पाणी विवाद निर्माण करेल. चीनच्या निर्णयामुळे भारतात संताप व्यक्त केला गेला आहे. 'चीनच्या प्रस्तावित धरणाचा पाण्याच्या प्रवाहावर होणारा परिणाम कमी करण्यासाठी, भारत अरुणाचल प्रदेशमध्ये १२ जलविद्युत केंद्रे बांधण्याची योजना आखत आहे.'

चार ते सहा महाकाय बोगदे 'नामचा बारवा' डोंगररांगेमध्ये खणणे लागणार

चीनने भारतीय सीमेजवळ तिबेटमधील ब्रह्मपुत्रा नदीवर जगातील सर्वात मोठे धरण बांधण्यास मान्यता दिली; ज्याचे जगातील सर्वात मोठे पायाभूत प्रकल्प म्हणून वर्णन केले जात आहे. या जलविद्युत प्रकल्पातून वर्षाला तब्बल ३०० अब्ज किलोवॉट वीजनिर्मितीचे चीनचे उद्दिष्ट आहे. या महानदीने तयार केलेल्या जगातील सर्वात खोल दरिंनंतर उलट

दिशेने नदीचा प्रवास सुरू होतो. या दरिमध्ये प्रचंड मोठी थित बांधण्यात येणार असून वीज निर्मितीसाठी २० किलोमीटर लांबीचे चार ते सहा महाकाय बोगदे 'नामचा बारवा' डोंगररांगेमध्ये खणणे लागणार आहेत. हा प्रकल्प 'श्री गॉर्जे डॅम' या चीनमधल्याच सध्याच्या सर्वात मोठ्या धरणाला मागे सारेल.

'वॉटर एशियाज न्यू वॉटलफिल्ड'

ब्रह्मपुत्रेच्या पाण्याबाबत भारत आणि चीन यांच्यात समझोता झाला असला, तरी चीन कोणतीच गोष्ट कधी पाळत नाही. चीन कसा दुष्टपणा करू शकतो, हे गेल्या काही दशकांमध्ये आपण अनेक वेळा पाहिले आहे. चीनने शिंजियांग आणि युनान प्रांतांमध्ये बांधण्यात आलेली धरणे सध्या लाओस आणि थायलंड या देशांना सतावत आहेत. त्यांच्याबरोबरच चीनने कंबोडिया, व्हिएतनाम यांनाही पाणीयुद्धाच्या दहशतीखाली ठेवलेले आहे. म्हणूनच चीनला आवर घालणारी गरज आहे, तरच जगाचा निभाव लागायची शक्यता आहे.

चीन आणि भारत संघर्षाच्या काळात चीनने ब्रह्मपुत्रेतून अचानक पाणी सोडून कृत्रिम पुराचं संकट निर्माण केलं तर त्याचा फटका लाखो लोकांना बसू शकतो. मोठ्या प्रमाणात जिवित आणि वित्तहानी होऊ शकते. त्यामुळे ब्रह्मपुत्रेवरील सर्व प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर त्यावर भारताला करडी नजर ठेवावी लागेल. प्रसंगी उपग्रहांची मदत घेऊन ब्रह्मपुत्रेच्या पात्रावर आणि तिच्यावरील धरणांवर लक्ष ठेवावे लागेल. तज्ज्ञांचे पथक नेमून त्याकडे ही जबाबदारी द्यावी लागेल. कमी पावसाच्या काळात पाणी सोडलं नाही तर अरुणाचल प्रदेशातील अप्पर सिंयांग आणि निम्न सुहांखी योजनेवर परिणाम होऊ शकतो. अशा वेळी या योजनेच्या पाण्याचं काय करायचं, याचा विचारही भारत सरकारला करावा लागेल. 'वॉटर एशियाज न्यू वॉटलफिल्ड' या पुस्तकाचे लेखक ब्रह्म चेलानी यांनी या अधीच हा धोका अधोरेखित केला आहे. त्यांच्या म्हणण्यानुसार चीन या पाण्याचा वापर राजकीय अस म्हणून करते की नाही, हा भाग वेगळा. पण त्या क्षमतेचा वापर करून तो देह आपल्या शेजारी राष्ट्रांना 'चांगले वागण्यास' भाग पाडू शकतो. भारतापुढे आता कायमच हे भय असणार आहे.

चीनकडून त्याबाबत ठाम आश्वासन घेणे हा उपाय आता भारताच्या हाती आहे. सध्या या धरणाविरुधात आवाज उठविणारे सरकार सत्तेवर आहे. तेव्हा सरकारकडून या धोक्याची तीव्रता कमी करण्याचे काम होईल, ही आशा आहे. (लेखक)

प्रासंगिक

क्वाती काळे

श्री दत्त जयंतीच्या उत्सवानंतर सकाळची हुडहुडी हळूहळू कमी होऊ लागली. पराधरांतून भाजलेल्या तिळाचा सुगंधी दरवळ कोवळ्या उन्हात मिसळला. आमच्या आईचा पदर धरून तीन-चार दुकानात तरी तिळ विकत घेण्यासाठी त्यादरम्यान खेपा व्हायच्या. दुकानातून आणलेले मूठभर तिळ ती वाटीभर पाण्यात सोडायची. तिळ वर तरंगत राहिले तर त्या दुकानात पुन्हा जायची नाही. तिळ पाण्याच्या तळाशी जाऊन बसले तर मात्र आईच्या परीक्षेत पास व्हायचे आणि आमच्या घरी संक्रांतीच्या तिळाचं पोतं कोठीघरात धूपदिशी पडायचं. त्यानंतर गोदुबाईच्या खास देखरेखीखाली तिळ धुण्याचा कार्यक्रम व्हायचा.

गोदुबाई आंधळ्या झाल्या, तरी आईने त्यांचं निवड टिपण्याचं काम काढून घेतलं नव्हतं. हाताच्या स्पर्शानेच त्या गहू-तांदळातले खडे बाजूला सारायच्या. तिळही त्या रोळून रोळून धुवायच्या. त्यातली बारीक रेव वेगळी करायच्या. वरती गच्चीवर ऊबदार उन्हे खात तिळ मसुराज खुदकन हसायचे. सकाळच्या रामप्रहरी हलवा करताना शेंगडीतल्या कोळशाचा धूर नाकातोंडात जायचा. मंद शेंगडीवरच्या कढईत तिळ ताडताड तांडवन्तय करू लागले

की, त्यावर हलका साखरेचा पाक घालायचा. आई नेहमी स्वयंपाकघराची दार बंद करून हलवा करायची. धुळीमुळे हलवा काळा होतो म्हणायची. आजी तर त्याहून कडक. स्वयंपाकघरात बोलायचीदेखील बंदी होती. कारण बोलताना आपल्या तोंडातले विषाणू हलव्यात जातात म्हणायची. त्यामुळे हलवा रसतो. सकाळच्या थंडीत हलव्याला हळूच काटा फुलायचा. एवढा नाजूक काटा की बघतच राहावं. मुट्टीभर तिळाचा पसाभर हलवा तयार व्हायचा. किती आणि कसा काटा आला यावर त्याची सुंदरता उरायची. एव्हाना कढईला पाक चिटकू लागायचा. हलवा बाजूला सारून कढई धुवायची आणि दुसऱ्या दिवशी पुन्हा चुलीवर चढवायची.

कढईमध्ये कोळशाची राख उडायला नको. केवढं नाजूक जीवघेणं काम आहे हे! पुन्हा हलवा हातानेच फिरवायचा. नाजूक-साजूक काटे चमच्याने कसे फिरवाणार!

एवढ्या नाजूक नखऱ्यांच्या हलव्यासाठी अनुभवी गृहिणीचा संपूर्ण कस लागतो. तापलेल्या कढईमध्ये तिची बोटं एखाद्या कसलेल्या कलाकारासारखी झरझर फिरतात. हिरवी, फिकट गुलाबी, बदामी असे अनेक रंग ल्यायलेला हलवा नजाकतीने तयार होतो. तोपर्यंत आमची कागदी फुलदेखील तयार असायची. नवीन काकूसाठी ढीगभर दागिने केले जायचे. आई म्हणायची, संसारात प्रेम वाढतं अशांना! हलव्याचा कंबरपट्टा, हार, बाजूबंद, नथ घालून सजूनधजून ती शेंजारणींना हळडी-कुंकू लावायची. पौष महिन्यात सूर्य धनुष्याशी सोडून मकरराशीत प्रवेश करावो. उतरायण लागतं आणि सुखसमृद्धी, धनधान्य ओसंडून वाहतं. सूर्यामुळेच सृष्टीमध्ये सुजन आहे. आरोग्य आहे. त्यामुळेच श्रावणात राणूबाईची आणि पौषात रविवारी सूर्याची पूजा केली जाते. मकर संक्रांतीपासून तिळातिळांने वाढणाऱ्या दिवसाचं कौतुक तिळाचं करायचं. आई जेव्हा जाड पत्र्याच्या लोखंडी खलबल्यात तिळ कुटायची तेव्हा त्या आवाजानं वाटायचं की, साक्षात धरणीमाता पोटातून हुंकार देते आहे. आईच्या डोळ्याला मात्र धार लागायची. तिच्या डोळ्यासमोर आजोबांच्या शेतातली तिळाची झाडं थुईथुई नाचायची. ते शेंगांसकट झाडं उपटून आणायचे आणि गोण्यांवर पसरायचे. वरून दुंदुक्याने झोडपायचे. तिळ भसाभसा गोण्यांत पडायचा. झाडाझाडीन्यांना झटकून बाहेर काढल्यावर आजोबा अंगणातल्या पाळण्यावर डोलत बसायचे. बरेचदा आजी संक्रांतीसाठी खाटेवरती भलीमोठी चाळण ठेवून शेंगा कुटायची. खालच्या गोण्यांवर तिळकूट पडायचा. सासऱ्या लोखंडी

खलबता पाहून आईचा जीव कासावीस व्हायचा. आजोळच्या आठवणी मनात भिरभिरायच्या. डोळ्यात दाटायच्या. तिळ गरमगरम कुटला की, लवकर बारीक व्हायचा आणि छानपैकी तेलही सुटायचे त्याला. गूळ किंवा पिठीसाखर मिसळून लाडू तयार व्हायचे. थापलेल्या वड्यांवर भुकावलेला खोबऱ्याचा कोरडा कीस भारीच लागतो. गूळपोळीला खमंग पदर सुटला की आयुष्याचं सार्थक झाल्यासारखं वाटतं. म्हणतात ना, तिळातिळांने स्नेह वाढतो, गुळाचेच गोडी. शेंगांदाणे गुळलाडूसुद्धा चवीला अप्रतिम लागतो.

आमची म्वाल्हेची मावशी तिळमाव्याची वडी करते आणि शौकिन एवढी की, त्यात थोडी भागेची पानही घालते. भांग गोड पदार्थांसोबत खाल्ली तर चढते बरं. तिच्या हातचे कोरडाचे लाडूसुद्धा खूप छान लागतात. तिळ भाजून-कुटून आणि बारीक साखरेचे एकजीव झालेले हे लाडू जिभेवर टाकताच विरघळतात. विदमांडेकर मकर संक्रांतीचा अतिशय महत्त्वाचा पदार्थ म्हणजे 'कोसल्या.' मैदा आणि त्याहून अर्धी वाटी बारीक रवा घेऊन पातळ पारी करायची. तिळ गव्हेचे भाजून घ्यायचे. आजी म्हणायची की, तिळ कधीच जास्त भाजू नये. कारण त्यात कडवट चव उतरते. तिळ, सुकं खोबरं, गूळ, खसखस आणि त्यात हिरवी वेलची पेरून सारण करायचं. कर्जोसारखं पारीत भरून तळायचं. काही घरांमध्ये तांदळाच्या पिठाचेसुद्धा कोसले बनवतात. पुढील २५ वर्षात

संस्कृतीच्या या रेशीमखुणा पुसल्या जातील का! सायंकाळी आम्ही ठेवणीतला काळा झगा किंवा परकर पोलकं घालून आईच्या चंद्रकळेचा पदर धरून अनेक घरी हळडी-कुंकूवाला जायचो. कोणा घरची नवीन नवरी सुगड्याचं वाण घ्यायची. सतत पाच वर्षे पाच जर्णींना तिच्याकडून सुगड्याचं वाण मिळायचं. सुगड पूजायचं. त्याला

हळडी-कुंकू लावायचं. चुन्याने मढवायचं. त्यात गव्हाच्या ओल्या, ऊस, गाजर, बोरं घालायची. घरी धनधान्य वृद्धी होऊ दे म्हणून पूजा मांडायची आणि नंतर इतर सख्यांना वाण घ्यायचं. वाण नेहमीच पदराने झाकून घ्यायचं. अंगभर झाकून घ्यायचं. माझी आजी बोलायची, नाही झाकून दिलं तर आपला मुलगा उघड्यावर पडेल बरं! ओटीभरणीत गहू असतात. ऊसाचे करवे, गाजराचे तुकडे, बोरं, हरभऱ्याचे घाटे, भुईमुगाच्या, वाटाण्याच्या शेंगा, बिब्याची फुलं अशा

अनेक गोष्टी आई पिशवीत भरवायची. वाण काय मिळेल याबद्दलही उत्सुकता असायची. आमच्या शेजारच्या काकू नेहमी आगपेटी घायच्या. कोपऱ्यावर राहणाऱ्या गोखलेकाकू रूथपेस्ट आणि त्यांच्यासमोर काळेकाकू खिचडीसाठी मूग-तांदूळ घायच्या.

संक्रांतीला खिचडी करणे फार पवित्र समजलं जातं. या काळात मधुरेला 'खिचडी महोत्सव' असतो. पहिल्यांदा हळदकुंकू लावायचे. नंतर रेवडी घ्यायची. गजरा माळायचा आणि गुलाबपाणी हलकेसे शिंपडायचे. एखादी परकरातली हौशी पोर मात्र जोरजोराने गुलाबपाणी शिंपडायची. खसाखसा अन्तर लावायची. तिची आई तिला डोळ्यातून दटवायची. मोगऱ्याच्या फुलांचा, अत्तराचा, गुलाबपाण्याचा मंद सुवास अंगभर ल्येत आम्ही मायलेकी घरी घ्यायचो. घरी येईपर्यंत शेंबडी बोरं कधीच संपलेली असायची. ऊस, शेंगा, गाजर गट्टम झाली असायची. घरातली भावंडं पतंगीचा मांज्या घोटण्यात मन, पण आम्ही आल्यावर पिशवीशी झांबाझोंबी करायचे. पण बिचाऱ्यांच्या हाती काहीच लागायचं नाही. संक्रांत म्हणजे सूर्याची उपासना.

शिवावर तिच्याकत तरारून वर आलेल्या धान्याचा उत्सव. नवचैतन्याचा सण. आपल्या संस्कृतीत बाळाच्या अंगीसुद्धा धान्यस्वरूपी नवचैतन्य बोरन्हाणात लावतात. बोर, ऊस, धान्याची लूट करून सर्वांना सुष्टीचं निव्वैभव वाटतात. लहानथोराना आंधोळीच्या पाण्यातदेखील तिळ घालतात. तिळगुळाचा हा गोड सण माघात सूर्यदेवाला रथात बसवून रथसप्तमीला संपतो. मकर संक्रांत म्हणजे स्नान आणि दानाचा सण. तिळगूळ, खिचडी, फळे यांचं दान केलं तर सूर्यदेव प्रसन्न होतात असा समज आहे. शुद्ध तूप आणि घोंगडीदेखील या दिवशी दान करतात. (पान ६ वर)

चित्रेजगत

देवेंद्र प्रभुणे

भा रतीय जनमानसास लोकोत्तर नायकांचे पूर्वापार आकर्षण आहे. आपल्या संस्कृतीचा मूलाधार रामायण व मर्यादापुरुषोत्तम प्रभू श्रीरामचंद्र यांचा भारतीय समाजावर चिरंतन प्रभाव आहेच. बहुविध नायक असलेल्या महाभारतात युगंधर श्रीकृष्णास असलेले अनन्यसाधारण महत्त्व भारतीय जनमानसाच्या नायक-पूजेची पुष्टी करतो. भारतीय चित्रपटसृष्टीत प्रारंभापासूनच (म्हणजे १९१३ सालापासूनच्या मूकपटांपासून व १९३१ च्या बोलपटांपासून) पौराणिक, मध्ययुगीन व पोषाखी चित्रपट बहुसंख्येने बनत. हा प्रघात साधारणतः १९६० च्या दशकापर्यंत अव्याहत सुरू होता. जनसामान्यांना आकृष्ट करणारे व त्यांच्यावर प्रभाव टाकणारे

पौराणिक, मध्ययुगीन व आधुनिक राष्ट्रनायक यांच्या आयुष्यावर आणि कर्तृत्वावर बनलेले चित्रपट, भारतीय चित्रपटांच्या गौरवशाली इतिहासात आपले स्थान राखून आहेतच. एका अर्थाने, या चित्रपटांना आपण चरित्रपट किंवा आधुनिक भाषेत बायोपिक असे संबोधू शकतो. चित्रपटसृष्टीच्या व एकंदरीतच हिंदी चित्रपटांच्या बदललेल्या स्वरूपाविषयी (विशेषतः नवीन सहस्रकात) या सदरात प्रत्यही ऊहापोह झालेला आहेच.

समाज हा सदैव नावीन्याच्या शोधात असतो तसेच समाजाची अवधारणा व प्रतिमा णे सदैव बदलत असतात. समाज प्रबोधन, ज्ञानवर्धन व संस्कार पेरणारी चित्रसंपदा व ती निर्माण करणारे चित्रपट-निर्माते हळूहळू पटलारवून लुप्त झालेले आहेत, ही विदारक वस्तुस्थिती! अर्थात, या बदलाचे काही सकारात्मक परिणामदेखील चित्र-वस्तुसंदर्भात झाले. आयुष्यात अपरिमित कष्ट करून, हाल- अपेष्टा सोसून, खडतर वाटचालीनंतर यशोशिरकावर विराजमान झालेल्या एक तरीही असामान्य असलेल्या आधुनिक स्फूर्तिनायकांचे चरित्र रपेरी पडद्यावर आणण्याचा पायंडा हिंदी चित्रपटसृष्टीत नवीन सहस्रकात पडला. अर्थात, या अंगोदरही हिंदी चित्रपटांमध्ये आधुनिक नायकांचे चरित्रपट निर्माण करण्याचे प्रयत्न झाले होते. त्यामागे त्या नायकांविषयी असलेला आदरभाव, रसिकांना त्या नायकांविषयी असलेले प्रेम व त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाविषयी जाणून घ्यायची उत्कंठा या सर्व बाबींचा समावेश होता. भारतीय चित्रपट संगीतातील गंगोदक म्हणून ज्यांचा सार्थ उल्लेख होतो त्या कुंदनलाल सहगल यांच्या चित्रपटातील दृश्ये संकलित करून एका चाहत्यांच्या दृष्टिकोनातून उलगडलेले सहगल यांचे चरित्र अशी रूपरेषा असलेला 'अमर सहगल' हा वृत्तचित्र पद्धतीचा चित्रपट विख्यात दिग्दर्शक नितीन बोस यांनी दिग्दर्शित केला होता. हा चित्रपट न्यू थिएटरसंचे संस्थापक बी. एन. सरकार यांनी निर्माण केला होता. सहगल यांच्या चरित्राने गारुडामुळे सहगल यांच्या चाहत्यांनी या चित्रपटास तिकीटबारीची यशस्वी केले. असाच एक चित्रपट विख्यात निम

ता, दिग्दर्शक सोहराब मोदी यांनी 'मीनाकुमारी की अमर कहानी' निर्माण केला होता. डॉली नामक कोणा अपरिचित अभिनेत्रीस मीनाकुमारीच्या भूमिकेत चमकवण्याचा त्यांचा प्रयत्न फसला. मीनाकुमारीच्या चित्रपटातील दृश्ये संकलित जरी केली तरी ती फार विस्कळीत स्वरूपात होती व चित्रपटाची कथादेखील सुमार होती. १९९० च्या दशकात विख्यात प्रकरार व माध्यमसम्राट रामोजी राव यांनी अपघातानंतर जिद्दीने जयपूर फूट बसवून आपली नृत्यसाधना पहिलेच्याच जोमाने व निष्ठेने पुढे नेणाऱ्या सुधा चंद्रन यांच्या प्रेरणादायी आयुष्यावर सुधा चंद्रन यांनाच नायिका बनवून

एक दर्जेदार व लोकप्रिय चित्रपट बनवला. (जरी मूळ चित्रपट तेलुगू भाषेत असला तरी त्याची हिंदी भाषेत पुनःनिर्मिती झाली होती.) चरित्रनायक हयात असतानाच सकारात्मक दृष्टिकोनातून बनलेला हा चरित्रपट एक मैलाचा दगड ठरला.

विख्यात धावपटू अश्विनी नचपा हिलाच नायिकेच्या भूमिकेत चमकवून तिच्याच आयुष्यावर 'अश्विनी' (१९९१) हा चित्रपट रामोजी राव यांनी निर्माण केला होता. नव्या सहस्रकात चरित्रपटांचे दोबळमानाने दोन भाग पडतात. एक म्हणजे एखाद्या सुप्रसिद्ध व स्फूर्तिदायी व्यक्तीच्या समग्र जीवनाचा धांडोळा घेणारा, संपूर्ण संशोधन करून बनवलेला चित्रपट किंवा एखाद्या स्फूर्तिदायक घटनेचा आधार घेऊन त्या घटनेस चित्रपटाद्वारे मांडण्याचा प्रयत्न करणारे चित्रपट. दुसरा भाग म्हणजे तात्कालिक कालखंडात खळबळ उडविणाऱ्या वादग्रस्त व्यक्ती किंवा त्यांच्या

विशिष्ट क्षेत्रातील व विशिष्ट कालखंडातील कारकीर्दीचा वेध घेणारे चित्रपट..!

एका अर्थाने, बदलत्या सामाजिक व्यवस्था व समाजात अनुकरणीय व्यक्ती किंवा

आगळ्या चरित्रपटांची वेगळी गोष्ट

कार्यशैलींचा आढावा दृश्य-अदृश्य प्रकारे चित्रपट माध्यमाद्वारे सदैव घेण्याचा एक प्रघात भारतात आहेच. याच प्रघातास अनुसरून, १९९४ साली निर्माण झालेल्या 'बॅंडिट क्वीन' या हिंदी चित्रपटाकडे आण्णास बघावे लागेल. अतिशय तटस्थ व वास्तववादी दृष्टिकोनातून बनलेल्या या चित्रपटाने आधुनिक दिग्दर्शकांचा दृष्टिकोन व सर्वांगीण प्रभाव याचे एक 'उच्च प्रतिमान' निर्माण केले. गुजरातमधील कुख्यात टोळीनायिका

संतोक जाडेजा हिच्या जीवनावर झगझगीत प्रकाश टाकणारा 'गॉडमदर' (१९९९) हा चित्रपट माफिया टोळी नायिकेचा उदय, तिचे साम्राज्य व तदंतर तिच्या राजकारणातील यशस्वी कारकीर्दीचा प्रामाणिक आढावा घेतो. या चित्रपटात राजकारण, पोलिस व

गुन्हेगारी वृत्तुळ यांच्यातील परस्पर संबंधांचा भेदक वेध घेतला आहे. शबाना अझमी यांचा अप्रतिम व वस्तुनिष्ठ अभिनय लक्षणीय..! याच प्रकारातील 'गुन्हाई काठियावाडी' (२०२२), 'हसीना पारकर' (२०१७) हेदेखील उल्लेखनीय चित्रपट. गुजरातमधील १९६० च्या दशकातील कुख्यात

दारू तस्कर अब्दुल रशीद यांच्या आयुष्यावर बनलेल्या 'रईस' (२०१७) चित्रपटात शाहरुख खानने प्रभावी अभिनय केला होता. (अर्थात,

निर्मात्यांनी हा चरित्रपट असल्याचे नाकारले.) कुख्यात डॉन अरुण गवळी याच्या आयुष्यावर आलेला 'डॅडी' (२०१७) हा अर्जुन रामपालने साकारलेल्या सुरेख भूमिकेसाठी लक्षात राहिला.

भारतातील सर्वात कुख्यात व आर्यांतिक तिरस्कार करण्याच्या लायकीच्या दाऊद इब्राहिमवर आधारित चित्रपट 'डी-डे' (२०१३) मध्ये ऋषी कपूरने अप्रतिम शीर्षक भूमिका साकारली होती. त्याच्या गुलछबू व्यक्तिमत्त्वाशी विसंगत भूमिका त्याने मोठ्या खुबीने वटवली होती. १९८२ च्या आशियावाड क्रीडा स्पर्धेतील हांकीच्या अंतिम सामन्यातील भारताच्या पाकिस्तानकडून झालेल्या मानहानीकारक पराभवास आधार बनवून भारतातील महिला हांकीची यशोगाथा विशद करणारा व त्या संघाचा चैतन्यदायक प्रशिक्षक कबीर खानची उत्तम चित्र-प्रस्तुती होती, 'चक दे इंडिया' (२००७) हा चित्रपट. (हा चित्रपट मीर रंजन नेगी यांचा क्रीडा कारकीर्दीवर आधारित होता.) भारतात बनलेला सर्वात तम क्रीडा आधारित चित्रपट व स्फूर्तिदायक सामूहिक संघभावेनाच उक्तट आविष्कार म्हणजे 'चक दे इंडिया.' (पान ६ वर)

यशास्त्री

डॉ. नितीन दिवडे

भ्र. १८२२४६२९६८

१. वडूज येथे एका तरुणाची मामलेदार म्हणून नेमणूक झाली. त्याकाळी 'मामलेदार' या पदाला खूप प्रतिष्ठा होती. त्यामुळे या गृहस्थाला आढ्यता आली व देवधर्म, साधुसंत यांच्याबद्दल तुच्छता वाटू लागली. गोंदवले येथे श्रीब्रह्मचैतन्य नामक एक सत्पुरुष असल्याचे त्यांच्या कानी गेले आणि त्यांचे 'दोंग' पाहून येण्याचे त्यांनी ठरवले. फिरतीसाठी ते गोंदवल्याजवळ आले असता दुपारी १२ वाजता श्रीमहाराजांकडे आले. रावसाहेब वडूजचे मामलेदार असल्याचे कळल्यावर महाराज म्हणाले, "अरे वा, असे का? तर मग आपण जरूर रामरायाचा प्रसाद घेऊन जावे. प्रसादाची वेळच आहे." त्यावर रावसाहेब म्हणाले, "भक्त मंडळीच्या पैशावर ऐतखाऊणें भजन आणि भोजन झोडणारा रिकामटेकडा बुवा मी नाही!" आपल्या जाकिटातून घड्याळ काढून त्याकडे पाहून ऐटीत ते पुढे म्हणाले, "मी सरकारी अधिकारी आहे. मद्र्या वेळेला किंमत आहे. मी येथे थांबू शकत नाही." यावर महाराज अगदी शांतपणे बोलले, "रावसाहेब, आपल्याला सरकारी कामाची निस्कड आहे. आपल्या घोड्याने आपल्याला नेले तर आपण जरूर जावे." रावसाहेब लगेच निघाले. पट्टेवाल्याने नेहमीप्रमाणे लगामाचा इशारा केला, पण घोडा जागचा हलेना. तोच्यात त्यांनी 'घोड्याला

आत्मीयता

रावसाहेब नियून गेले. मग श्रीमहाराज बोलले, "वामनराव, त्या मुक्या जनावराला आपले दुःख बोलून दाखवायला वाचा नसल्यामुळे त्याच्या पाठीवरचे वण माझ्या पाठीवर दिसले. तुम्हाला वाचा आहे. एवढ्यातेवढ्या कारणावरून जेव्हा तुम्ही आपापसात भांडता आणि कठोर शब्द वापरून एकमेकांची मने दुखवता, तेव्हा त्याचे असेच वळ माझ्या हृदयावर उठतात; ते तुम्हाला दिसत नाहीत एवढेच. तेव्हा तुम्ही कुणीही कुणाचेही मन कदापि न दुखवावे हे यावरून शिकावे." श्रीराम, श्रीकृष्ण, संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ, श्रीगजानन महाराज व अनेक महापुरुषांच्या आत्मीयतेच्या अनेक कथा प्रसिद्ध आहेत. २. १९६७ मध्ये जेरुसलेमची जुनी आणि नवीन शहरे पुन्हा एकत्र आली तेव्हा, १९४८ पासून जुन्या जेरुसलेममध्ये राहणाऱ्या अलिकडेच विधवा झालेल्या अरब महिलेला ती पूर्वी ज्या घरात राहिली होती ते घर पुन्हा एकदा पाहायचे होते. आता शहर एकच असल्याने तिने तिचे जुने घर शोधले, ते सापडलेही. तिने अपार्टमेंटचा दरवाजा ठोठावला. एक ज्यू विधवा दारात आली. तिला अभिवादन केले. अरब महिलेने स्पष्ट केले की, ती १९४८ पर्यंत त्याच घरात राहिली होती. अनुमती दिल्यास ते घर पुन्हा आतून पाहायचे होते.

स्त्रीला त्या दिवसाची अचूक तारीख विचारली. अरब स्त्रीने तारीख आणि दिवसाची नेमकी वेळ सांगितली. हे सर्व ऐकून ज्यू विधवेने अरब स्त्रीला सांगितले, "जेरुसलेममध्ये घुसलेल्या इस्रायली सैन्यापैकी एक सैनिक माझा नवरा होता. तो या घरात आला. त्याला जमिनीवर एक बाळ दिसले. त्याने सरकारला विचारले की, आम्ही या बाळाचे पोषण करू शकतो का? मग सरकारी परवानगीने आम्हाला हे घर आणि बाळालाही ठेवण्याची परवानगी मिळाली." त्याच क्षणी गणवेशातील २० वर्षांचा एक इस्रायली सैनिक खोलीत आला आणि ज्यू स्त्रीला भावनातिरेकाने अश्रू अनावर झाले... "हा तुझा तोच मुलगा आहे...!" ती उत्तेजित होऊन चिल्लारली. अरबी विधवा स्त्री या अनपेक्षित धक्क्याने आणि ज्यू स्त्रीच्या उदार, कृपाळू, प्रेमळ व प्रामाणिक स्वभावाने आश्चर्यचकित झाली. ज्यू स्त्रीने आधी तिच्या घरात सापडलेल्या सोन्याच्या खजिन्यावर कुठलाही हक्क गाजवला नाही. २० वर्षे आपलंच बाळ म्हणून वाढवलेल्या मुलाला त्याची खरी आई कोण हे कळल्यावर भविष्यात आपले काय होईल, त्याची परवा न करता, पुन्हा आपला स्वार्थ बाजूला ठेवून क्षणाचाही लोभ न करता खऱ्या आईला तिचा मुलगा परत केला. एवढेच नव्हे, तर पूर्ण जगाला आश्चर्य वाटेल, असा प्रस्ताव तिने अरबी मुस्लिम स्त्रीसमोर ठेवला. ज्यू विधवेने अरब आईला विचारलं, "हे बघ, आपण दोघीही विधवा स्त्रिया एकट्या राहो. आमची मुलं मोठी झाली आहेत. या घरात तुला नशीब आणलं आहे. तुला तुझा मुलगा सापडला; जो याच घरात मोठा झाला.

विडुल हो त्राता । जीवभावे ।।

आता तरी थोडे । ठेवा अवधान ।।
मृत्यूचे कारण । दारी आले ।।१।।

करावी सलग्नी । राखूनी अंतर ।।
रहावे विरंतर । सावधान ।।२।।

फुकाचा विश्वास । फुकाची करणी ।।
यमाची पाहुणी । महामारी ।।३।।

वैय झाला रोगी । उतारा न याला ।।
भाळी भोग आला । कैसा देवा ।।४।।

अध्यात्माची जोड । विज्ञानी मिठाला ।।
विडुल हो त्राता । जीवभावे ।।७।।

प्रा.ज्ञानेश्वर कुलकर्णी (वतणी)
९४०३०९९७८

पुन्हा भेटू...

धरधरणाच्या हाताला अशी सोडून तू गेली. उरलेच किती आयुष्य पुन्हा भेटू पुढच्या जन्मी. दुःख कमी होण्यास कुणी घेईल का हमी. सोबतीनं संसार करणेंस पुन्हा भेटू पुढच्या जन्मी. पारच्या कुण्या अडगळीत आठवणी सह असतो मी. आता विसरली गाठ परंतु पुन्हा भेटू पुढच्या जन्मी. उभा संसार केला सोबतीनं भरून निघेल का तुझी कमी. नको तुझ्याशिवाय जगणं पुन्हा भेटू पुढच्या जन्मी.

सुधाकव मानवतकव

घरटं

ते मातीचं कौलारू घर । अंगणात शेणाचा सडा ।
ते पिवळट मातकट अंगण । तो ओल्या मातीचा सुगंध ।
आईने सारवलेली चूल । त्यावर रांगोळी काढलेली ।
दोन स्टावर त्वावर हळदकुंकू । दारात लक्ष्मीची पाऊले ।
चुलीमध्ये विस्तव । चुलीवरचा चवदार स्वयंपाक ।
तिपोडी जाड मऊ पोळ्या । धुरकट चवीचे साधं वरण ।
चुलीवरचा शिजलेला भात । आहा ! क्या बात है ।
आम्ही मस्त चवीने खात होतो ।
आई मोठ्या प्रेमाने वाटावची । वरून लाकडीही घावची ।
ताटात अवट टाकावचं नाही ।
खरकटं सांडवावचं नाही बका बका खावचं नाही ।
जेवतांना बोलावचं नाही । पोटरभ जेवावचं ।
ताट स्वच्छ करावचं । वातला नियम मोडला तर ?
खायला थालिपीठ पाठीत धपाटा । काय मज्जा होती यार !
सर्व क्षणाक्षणाने दूर नेले । घुरांच्या ढगात सर्व विरले ।।
ते प्रेम गेले आप्त गेले । गेले ते दिन गेले... ।।

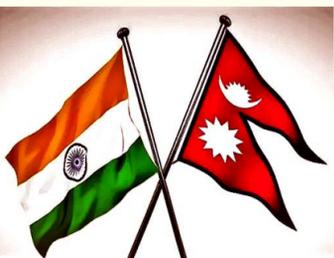
डॉ. मिलिंद इंदूरकव

चार चाबूक मार' असा हुकूम दिला. पट्टेवाल्याने तसे केले, पण घोडा जागचा हलेल तर शपथ! इकडे वामनरावांचे लक्ष श्रीमहाराजांच्याकडे गेले आणि त्यांच्या पाठीवर फटाक्यांचे वळ उडलेले पाहून ते चरकले. ते धावतच बाहेर टांगोपाल्याजवळ येऊन रावसाहेबांना म्हणाले, "रावसाहेब, घोड्याला मारलेल्या चाबकाचे वळ महाराजांच्या पाठीवर उठले आहेत." आपला जातिवंत घोडा हलत नाही, याचा काहीतरी अर्थ असलाच पाहिजे, असे रावसाहेबांना वाटू लागलेच होते. त्यात महाराजांच्या पाठीवर वळ उडल्याचे ऐकून ते वरमले आणि टांग्यातून उतरून आत आले. त्यांना पाहताच महाराज म्हणाले, "रावसाहेब, मला अधूनमधून अंगावर पित्त उडण्याचा त्रास होत असतो. तसा आता मुरु झाला आहे. हे वामनराव उगीचच त्याचा वळ उडण्याशी संबंध जोडताहेत. या असल्या लोकांमुळेच माझ्यावर बुवाबाजीचा आरोप येत असतो." तथापि, ते वळ पाहिल्यावर ते खरे असल्याची रावसाहेबांची खात्री झाली होती. त्यामुळे त्यांनी प्रसाद घेऊनच जाण्याचे ठरविले. महाराजांनी पट्टेवाल्यासही प्रसादास उद्भूत घेतले आणि घोड्याकरिता तोबराचंदी पाठविण्याची व्यवस्था केली. जेवणे झाल्यावर श्रीमहाराज म्हणाले, "रावसाहेब, आपल्याला आधीच उशीर झाला आहे. तेव्हा आपण ताबडतोब निघावे." श्रीमहाराजांचे गोड बोलणे आणि शांत वृत्ती पाहून रावसाहेब भारावून गेले व म्हणाले, "महाराज, आपल्या पाठीवरचे वळ गेल्याखेरीज मी येथून हलणार नाही." हे ऐकून महाराजांनी घोड्याकडे कृपापूर्ण दृष्टी टाकली. त्याच्या डोळ्यात अश्रू आलेले पाहून त्याला म्हणाले, "बाबा रे, माझ्यामुळे तुला नाहक शिक्षा झाली, पण ती तू मनावर घेऊ नकोस." त्यांनी स्वतः प्रेमाने त्याच्या पाठीवरून हात फिरवला आणि तोच त्यांच्या स्वतःच्या पाठीवरचे वळ नाहीसे झाले. महाराज म्हणाले, "रावसाहेब, हे आपले जनावर फार जातिवंत व गुणी आहे. याच्या पायगुणानेच आपले हल्लेचे वैभव आहे. हे ध्यानात ठेवावे. इतःपर त्याच्या मर्जीवरूद्ध कधीही वागू नये." यानंतर

ज्यू विधवा स्त्रीने हे ऐकून तिला घरात आमंत्रित केले व कॉफी दिली. अरब स्त्री म्हणाली, "जेव्हा मी इथे राहत होते, तेव्हा काही मौल्यवान वस्तू लपवून ठेवल्या होत्या. जर त्या अजूनही इथे असतील तर मी त्या तुमच्या सोबत अर्ध्या-अर्ध्या वाटून घेईन." हे ऐकून वर्तमान काळातील त्या घराच्या मालकीण असलेल्या ज्यू स्त्रीने अनपेक्षित व वेगळेच उत्तर देऊन नकार दिला. जर त्या वस्तू तुमच्या मालकीच्या असतील आणि अजूनही येथे असतील तर त्या आजही तुमच्याच आहेत. मला त्यात वाटा नको. अरब स्त्रीने बाथरूमच्या फरशा खणून काढल्या. आणखी थोडे खणल्यानंतर तिने पूर्वी स्वतःच लपवून ठेवलेला सोन्याच्या नाण्यांचा बाहेर काढला. हे वस्तू ज्यू स्त्री म्हणाली, "आपल्या सरकारच्या नियमांना अनुसरून मला या खजिन्याबद्दल सरकारला कळविणे आवश्यक आहे. परंतु तुम्ही स्वतःच या खजिन्याच्या जुन्या मालकीण असल्यामुळे, मी सरकारला सांगेन की, तुम्हाला तुमचा हा खजिना परत देण्यात यावा." त्याप्रमाणे ज्यू स्त्रीने सरकारला रीतसर माहिती दिली. सरकारने तिची विनंती मान्य करून अरब स्त्रीला तिचा खजिना परत दिला. ती अरब स्त्री आपला खजिना तिथून घेऊन गेली व काही दिवसांनी दोन्ही विधवा पुन्हा-पुन्हा एकमेकांना भेटत राहिल्या. एके दिवशी त्या अरब महिलेने तिला सांगितले, "१९४८ च्या लढाईत मी आणि माझा नवरा इतके घाबरलो होतो की, आम्ही जीव वाचवण्यासाठी पळून गेलो. आम्ही घाईघाईने आमचा खजिना लपवला. आमचे सामान व मुलांना घेतले. प्रत्येक जण स्वतंत्रपणे वेगवेगळ्या वाटेने पळून गेलो. आम्हाला तीन महिन्यांचा मुलगा होता. मला वाटले की, माझ्या पतीने त्याला घेतले आहे. त्याला वाटले की, ते बाळ माझ्याकडे आहे. जुन्या जेरुसलेममध्ये जेव्हा आम्ही एकत्र आलो-तेव्हा आमच्या दुःखाची कल्पना करा; जेव्हा आम्हाला लक्षात आले की, आम्ही दोघांनीही मुलाला घेतले नाही." हे ऐकून ज्यू स्त्रीचा चेहरा उतरला. भावनावश होऊन लाल झाला. तिने त्या अरब

तेव्हा तू आता एकटी न राहता याच घरात तुझा मुलगा आणि माझ्या सोबत कायमची राहायला ये. आपण प्रेमाने सगळे एकत्र राहू." त्या अरब स्त्रीने हा प्रस्ताव मान्य केला व वेगवेगळ्या धर्माच्या असूनही दोघीही त्या मुलासोबत इस्रायलमध्ये सुखाने राहत आहेत. ३. मुंबईच्या संघ कार्यालयात एक बाबू नावाचा मुलगा राहत होता. काही दिवसांनंतर त्याला कार्यालयातून काढून टाकण्यात आले. दरम्यानच्या काळात प. पू. डॉ. हेडगेवार मुंबईला आले. त्यांनी विचारले की, "तो बाबू नावाचा एक स्वयंसेवक इथे राहायचा; तो आता कुठे आहे?" त्यावर तेथील कार्यकर्त्यांनी उत्तर दिले की, "तो उशिरा उडायचा. इथे राहायच्या लायकीचा नव्हता, म्हणून त्याला इथून काढून टाकलं." थोडा वेळ विचार करून डॉक्टर म्हणाले, "आता कुठे राहतो तो? त्याला आपण भेटू शकतो का?" त्यावर स्थानिक कार्यकर्ते म्हणाले, "तो आता फुटपाथवर राहतो. त्याला बोलावून आणतो." असे म्हणून ते स्वयंसेवक बाबूला बोलवायला गेले. थोड्या वेळाने बाबू आला व डॉक्टरजींनी त्याला काहीही न बोलता एकदम घट्ट मिठी मारली. एक मिनिटांतर बाबूच्या लक्षात आलं की, त्याचा खांदा ओला होतोय. त्याने बघितले की, डॉक्टरजींच्या डोळ्यातून पाणी येत होते! कोण कुठला मुलगा, पण यासाठी डोळ्यातून अश्रू गाळणारे, निःस्वार्थ भावनेने समोरच्यावर प्रेम करणारे डॉक्टर हेडगेवार. एक बाल स्वयंसेवक शाश्वत येत नाही म्हणून रात्रभर त्याच्या उंबऱ्यावर थांबणारे डॉ. हेडगेवार! ही असते आत्मीयता! असे आत्मीयतेचे खतपाणी मिळाल्यावर काय होतं? चमत्कार होतो! तोच बाबू पुढे मोठा होऊन संघाचा प्रचारक व सुप्रसिद्ध गायक व संगीतकार बनतो. त्यांचेच नाव सुधीर फडके...! शिकायचे काय? : जी गोष्ट बुद्धीने वादविवाद करून साध्य होत नाही, ती प्रेमाने साध्य होते. दगडालाही पाझर फुटतो. याची प्रभावी उदाहरणे 'मुनाभाई एमबीबीएस' या चित्रपटातूनसुद्धा दाखविली होती. (लेखक सायकॉलॉजिस्ट, करीअर कौन्सेलर आहेत.)

अर्थोद्योग

महेश देशपांडे

स रत्या आठवड्यात अर्थजगत चांगलेच गजबजलेले राहिले. मात्र, तीन खास बातम्यांनी सगळ्यांचे लक्ष वेधले. पहिली बातमी म्हणजे भारताला वीज पुरवून नेपाळ मालामाल होतो आहे. त्याबद्दलची माहिती नुकतीच समोर आली. दरम्यान, अमेरिका जगात सर्वाधिक कर्जबाजारी देश असल्याचे स्पष्ट झाले. याच सुमारास महाकुंभ मेळ्यामुळे अर्थकारणाला कशी गती मिळत आहे, हे पाहायला मिळाले. भारताचा शेजारी देश नेपाळ काही महिन्यांपासून भारताला मोठ्या प्रमाणावर वीजपुरवठा करत आहे. नेपाळ विद्युत प्राधिकरण (एनई) नुसार, चालू आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या पाच महिन्यांमध्ये नेपाळने १३ अब्ज नेपाळी रुपये किंवा सुमारे ८१५ कोटी भारतीय रुपयांची वीज निर्यात केली आहे. नेपाळ गेल्या काही वर्षांपासून पावसाळ्यात भारताला अतिरिक्त वीजपुरवठा करीत आहे. 'एनईई' अधिकाऱ्यांच्या मते, या पाच महिन्यांमध्ये भारताला निर्यात केलेल्या विजेचा सरासरी दर ७.३९ नेपाळी रुपये म्हणजेच अंदाजे ४.६३ भारतीय रुपये प्रती युनिट इतका आहे. द्विपक्षीय मध्यम मुदतीच्या वीज विक्री करारांतर्गत नेपाळ, हास्याणा आणि बिहारला दैनिक ऊर्जा विनिमय आणि रिअल टाईम बाजार किंमतीवर वीज विकते. या करारांतर्गत विकल्या गेलेल्या विजेतून नेपाळला अंदाजे ८१५ कोटी रुपये मिळाले. हे सर्व व्यवहार भारतीय चलनात झाले. हिवाळ्याच्या आगम नाबरोबरच कोरडा हंगाम आला आहे. त्यामुळे नेपाळने आता भारताला वीजपुरवठा करणे थांबवले आहे. नेपाळने भारताकडून वीज आयात करण्यास सुरुवात केली आहे. सध्या नेपाळ अंतर्गत मागणी पूर्ण करण्यासाठी भारताकडून ३०० मेगावॉट वीज आयात करतो. नेपाळमधील बहुतेक वीज प्रकल्प हे 'रन ऑफ रिस्क' प्रकारचे आहेत, ज्यांना हंगामी

स रत्या आठवड्यात अर्थजगत चांगलेच गजबजलेले राहिले. मात्र, तीन खास बातम्यांनी सगळ्यांचे लक्ष वेधले. पहिली बातमी म्हणजे भारताला वीज पुरवून नेपाळ मालामाल होतो आहे. त्याबद्दलची माहिती नुकतीच समोर आली. दरम्यान, अमेरिका जगात सर्वाधिक कर्जबाजारी देश असल्याचे स्पष्ट झाले. याच सुमारास महाकुंभ मेळ्यामुळे अर्थकारणाला कशी गती मिळत आहे, हे पाहायला मिळाले.

नेपाळ मालामाल; अमेरिका कर्जबाजारी!

चढ-उताराचा सामना करावा लागतो. 'एनई' अधिकाऱ्यांच्या मते नेपाळने यावर्षी भारताला अधिक वीज निर्यात करण्याची योजना आखली होती; परंतु सप्टेंबरमध्ये पूर आणि भूस्खलनामुळे ४५६ मेगावॉटच्या तामाकोशी जलविद्युत प्रकल्पाला झालेल्या हानीमुळे तसे करता आले नाही. या वर्षापासून नेपाळने भारताच्या ट्रान्समिशन लाईनद्वारे बांगलादेशला ४० मेगावॉट वीज निर्यात करण्यास सुरुवात केली आहे. वीज विक्री करारांतर्गत नेपाळला आतापर्यंत २८ प्रकल्पांमधून निर्माण झालेली ९४१ मेगावॉट वीज भारतीय बाजारपेठेत विकण्यासाठी मंजुरी मिळाली आहे. आता एक लक्षवेधी बातमी. जगावरील कर्जाचा बोजा सातत्याने वाढत आहे. जगातील देशावरील कर्ज हे १०२ ट्रिलियन डॉलरवर

पोहोचले आहे. 'वर्ल्ड ऑफ स्टॅटिस्टिक्स'ने आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या हवालत्याने कर्जदार देशांची यादी शेअर केली आहे. यामध्ये अमेरिकेवर सर्वाधिक कर्ज आहे, तर चीन आणि जपान दुसऱ्या आणि तिसऱ्या क्रमांकावर आहेत. भारतावर जगातील एकूण कर्जाच्या ३.२ टक्के कर्जाचा वाटा आहे. अमेरिका हा सर्वात मोठा कर्जदार देश आहे. 'वर्ल्ड ऑफ स्टॅटिस्टिक्स'ने जाहीर केलेल्या आकडेवारी पाहिली, तर सध्या जगावर एकूण १०२ ट्रिलियन डॉलर्सचे कर्ज आहे. त्यात सर्वात जास्त कर्ज हे अमेरिकेवर आहे. अमेरिकेवर ३६ ट्रिलियन डॉलर्सचे कर्ज आहे. जे जागतिक कर्जाच्या ३४.६ टक्के आहे. इंग्रजीची अवस्थाही बिकट आहे. चीन हा जगातील दुसरा सर्वात मोठा कर्जदार देश आहे. चीनवर १४.६९ ट्रिलियन डॉलर्सचे प्रचंड कर्ज

आहे. जे संपूर्ण जगाच्या कर्जाच्या १६.१ टक्के आहे. कर्जाच्या बाबतीत अमेरिका आणि चीननंतर जपान तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या मते, जगातील एकूण कर्जापैकी १० टक्के कर्ज जपानवर आहे. अहवालानुसार, ते सुमारे १०.८० ट्रिलियन डॉलर्सपर्यंत वाढले आहे. कर्जाच्या बाबतीत ब्रिटन चौथ्या क्रमांकावर आहे; जे जागतिक कर्जाच्या ३.६ टक्के आहे. याशिवाय फ्रान्स पाचव्या क्रमांकावर आहे. या देशावर कर्जाचा वाटा हा ३.५ टक्के आहेत, तर इटली कर्जाच्या बाबतीत सहाव्या क्रमांकावर आहे. कर्जाचा वाटा हा ३.२ टक्के आहे. कर्जाच्या बाबतीत भारत सातव्या क्रमांकावर आहे. टॉप-१० यादीत भारतावर अमेरिकेपेक्षा १० पट कमी कर्ज आहे. जगातील एकूण कर्जांमध्ये भारताचा वाटा ३.२ टक्के आहे. यानंतर जर्मनी (२.९ टक्के), कॅनडा (२.३ टक्के), ब्राझील (१.९ टक्के) यांचा समावेश आहे. तर, जीडीपी गुणोत्तराच्या दृष्टीने पाहिले तर कर्जदार देशांची ही यादी खूपच वेगळी दिसते. दरम्यान, भारतीयांवर दिवसेंदिवस कर्जाचा बोजा वाढत असल्याचे चित्र दिसत आहे. ग्रामीणसह शहरी भागातील जनता कर्जाच्या विळख्यात अडकली आहे. यामध्ये ग्रामीण भागातील प्रमाण शहरी भागापेक्षा जास्त आहे. अहवालात दिलेल्या माहितीनुसार, १ लाख लोकांमध्ये १८ हजाराने अधिक लोक कर्जबाजारी आहेत. दरम्यान, प्रयागराज येथे जानेवारीत होणारा महाकुंभ मेळा हा भारतातील सर्वात मोठा आणि महत्त्वाचा धार्मिक उत्सव असेल. हा सण धर्मासाठी तसेच अर्थशास्त्रासाठी खूप खास असणार आहे. या काळात अनेक व्यवसायांना कमाईच्या संधी

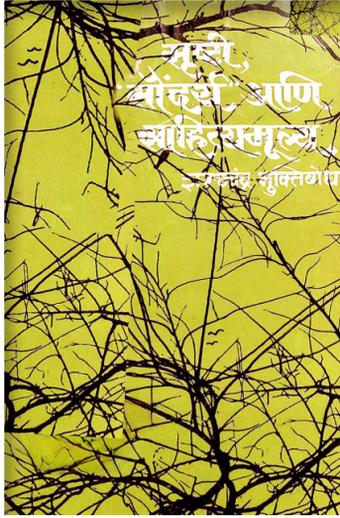
मिळतील. प्रयागराजमध्ये दर १२ वर्षांनी महाकुंभ मेळा साजरा केला जातो. यावेळी १३ जानेवारी (पौष पौर्णिमा) ते २६ फेब्रुवारी (महाशिवरात्री) या कालावधीत साजरा केला जात आहे. १३ डिसेंबर रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी प्रयागराजला भेट दिली आणि मेळ्यासाठी शहराच्या सुविधा आणि पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी एकूण साडेपाच हजार कोटी रुपयांच्या बांधकाम प्रकल्पांचा शुभारंभ केला. असा अंदाज आहे की, २०२५ मध्ये ४० ते ५० कोटी पर्यटक प्रयागराजमध्ये येतील. त्यामुळे तेथील स्थानिक अर्थव्यवस्थेला लक्षणीय चालना मिळेल. महाकुंभ मेळ्याच्या धार्मिक महत्त्वाव्यतिरिक्त अन्य कार्यक्रमांमुळे रोजगार निर्मिती आणि पर्यटनाद्वारे आर्थिक विकासाला चालना मिळते. त्यामुळे जवळपासच्या कंपन्यांना फायदा होतो आणि संपूर्ण भारताच्या अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

कुंभमेळ्यातील निवासाची मागणी वाढते. ही वाढ ट्रॅव्हल एजन्सी, निवास सुविधा, भोजनालय आणि टूर ऑपरेटर्सना मदत करते. कुंभमेळ्यात तंबू भाड्याने देण्यासारख्या सेवांना, जे साणसुदीच्या ठिकाणाजवळ अतिथींना सुलभ आणि आकर्षक निवास पर्याय प्रदान करतात, त्यांनाही जास्त मागणी आहे. पर्यटन व्यवसायात हवाई, रेल्वे आणि रस्ते वाहतुकीसाठी आरक्षणांमध्ये झपाट्याने वाढ होत आहे. त्यामुळे सर्व उद्योग क्षेत्रांसाठी उत्पन्नाचा मोठा स्रोत निर्माण होतो. बांधकाम, सुरक्षा, आरोग्यसेवा आणि कार्यक्रम नियोजन यासारख्या उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात तात्पुरत्या आणि कायमस्वरूपी कामाच्या संधी निर्माण करून महाकुंभ या क्षेत्रातील बेरोजगारी कमी करते. लहान व्यवसाय आणि कारागीरांना त्यांच्या वस्तू विकण्याची उत्तम संधी आहे. त्याचा स्थानिक समुदायांनाही फायदा होतो. स्थानिक व्यवसायांना पाठिंबा देण्यासाठी यात्रेकरू मोठ्या प्रमाणात अन्न, कपडे, धार्मिक वस्तू आणि स्मृतिचिन्हे खरेदी करतात.

वैयक्तिक विक्रेत्यांना मदत करण्याव्यतिरिक्त हा विस्तार स्थानिक पाककृती, कला आणि हस्तकला यांची मागणी निर्माण करून स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना देतो. गेल्या वेळी एक लाख कोटी रुपयांचा व्यवसाय झाला होता. 'कॉन्फेडरेशन ऑफ इंडियन इंडस्ट्री' च्या आधीच्या अंदाजानुसार २०१९ च्या कुंभमेळ्याने १.२ लाख कोटी रुपयांची कमाई केली तर २०१३ मधील महाकुंभाने पायाभूत सुविधांच्या सुधारणांसह १२ हजार कोटी रुपयांची कमाई केली होती. (लेखक आर्थिक घडामोडींचे अभ्यासक आहेत.)

‘सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य’ भाषेचे सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य यांचे ज्ञान देणारा ग्रंथ

तर अगोदर शब्द व नंतर शब्दाचे लक्षण शिकावी लागतात. मातृभाषेच्या बाबतीत परिस्थिती यापेक्षा उलट असते. आपल्याला वस्तूचे ज्ञान होते म्हणजे नेमके काय होते? हे सांगत असताना विविध संवेदनांमुळे एकाच रचना केली की आपणास वस्तूचे ज्ञान होते असे मढेंकर म्हणतात. मढेंकरांच्या ज्ञानप्रक्रियेमध्ये संवेदना हा मूळ घटक आहे व त्याची तर कनिष्ठ रचना म्हणजे वस्तूचे ज्ञान आहे हे सांगून ज्ञान प्रक्रियेच्या मुळाशी व्यक्ती वस्तूचा सक्रिय संबंध असतो. ज्ञान प्रक्रियेच्या मुळाशी व्यक्ती वस्तूचा सक्रिय संबंध असतो असे मानववंश, शास्त्रज्ञ बाल मानसशास्त्रज्ञ यांचे मत असल्याचे लेखक सांगतात.

घनदाट अरण्यात राहणार्या रानटी माणसाच्या झोपडीत जाडजूड पुस्तक ठेवत तर पुस्तक म्हणून जसे ते आपल्याला दिसते तसे ते त्या झोपडीत राहणाऱ्याला दिसणे अशक्य असते. आपण पुस्तक वाचलेले असते त्याचा उपयोग केलेला असतो म्हणून आपल्याला ते पुस्तक दिसते. रानटी माणूस कदाचित ते दाग उचलल्यात जोर लावून उचलण्याचा प्रयत्न करेल. यावरून ज्ञान हे अनुभवजन्य असते असे म्हणावे लागते.

ज्ञानाचा मुख्य मानसशास्त्रदृष्ट्या महत्त्वाचा घटक संवेदना नसून बोधना आहे. असे विवेचन करून लेखकाने त्याचे स्पष्टीकरण या ग्रंथामध्ये केलेले दिसून येते. इंदिरा संत, नारायण सुर्वे, मढेंकर यांच्या कवितेतील कडवे घेऊन लेखकाने भाषेच्या ललित सामर्थ्याच्या आधारे साकार झालेला आणि त्यात सोडून वेगळा न राहू शकणारा अनुभव उलगडला आहे. व्यक्तीला जीवनात जे अनुभव आलेले असतात तेच स्वगत संस्कार होत. असे जेव्हा मुक्तिबोध सांगतात. तेव्हा मानवाचे जीवन किंवा शिक्षण हे अनुभवातूनच घडून आलेले असते असे स्पष्ट होते. पदार्थ विज्ञानशास्त्र, जीवशास्त्र वनस्पतीशास्त्र व मानसशास्त्र यांच्या आधारे विचार केला असता विश्व स्थिर नसून गतिमान आहे हा सिद्धांत लेखक मान्य करतात. त्यासाठी वेगवेगळ्या शास्त्रज्ञांच्या सिद्धांतांचा त्यांनी दाखला दिलेला आहे. भाषेतील उच्चार शैली

ही मानव निसर्ग संघर्षातून निर्माण झालेली आहे, असेही लेखक सांगताना दिसतात. प्रगल्भतेसाठी बालकाला धडे शिकावे लागतात तेच सायंस म्हणजे आजचा मानवाचा इतिहास आहे. असे महत्त्वाचे वाक्य मुक्तिबोधानी या ग्रंथातून वापरले आहे. शिक्षणाशिवाय प्रगल्भता येणे कठीण आहे असा त्याचा अर्थ निघत असला तरी हे शिक्षण म्हणजे शाळातील औपचारिक शिक्षणात असेल असे नाही, तर अनेकदा अनुभवातून, समाजातून जो विचार रूढ झाला तो सुद्धा शिक्षणाचा एक भाग असतो. नवव्या भागात ललित साहित्य आजचा विचार करता पंचतंत्र, काफका, यांचे उदाहरणे देत जीवनाच्या आणि व्यवहार न्याय म्हणजे समाजासोपे न्याय सांगितले आहे.

मानवाने सुरुवातीच्या काळात शिकार करण्यासाठी आणि स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी जी हत्यारे तयार केली, ती कालांतराने कशी प्रगत होत गेली, याबाबत भाष्य करतानाच जीवन जगण्याच्या संघर्षामध्ये ती हत्यारे सुशोभित करण्याची माणसाची कल्पनाशक्ती ही त्याच्या वेळेचा पुरेसा उपयोग करून घेण्याच्या तसेच सौंदर्यभिलोलुप वृत्तीची ओळख पटवून देणारी आहे हे लेखकाने उलगडून सांगितले आहे. यांत्रिक विचार पद्धती स्वीकारली म्हणजे संवेदना भावना विचार अलग काढता येत नाहीत. पंचंद्रिय आणि मंदू या गोष्टी भिन्न आहेत, असे मानता येते. मात्र, सौंदर्य भावना हा मानसशास्त्रीय संकल्पना असली तरी शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी ‘सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य’ या ग्रंथामध्ये ललित साहित्य, ललित कला त्यातील सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य यासह जीवन व्यवहार आणि जीवन शिक्षण, भाषा शिक्षण इत्यादी बाबींवर स्वतःचे मते नोंदवताना भारतीय तथा पाश्चात्य साहित्यिकांच्या विचारांचा दाखला देत आपली भूमिका अधिक गडद केलेली दिसून येते. सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य या ग्रंथामध्ये औपचारिक शिक्षणाचे संदर्भ सापडत नसले तरी भाषिक सौंदर्य आणि भाषा विज्ञान याबाबत महत्त्वाचे चिंतन असून ललित साहित्य निर्मितीचे शिक्षण देणारा हा ग्रंथ आहे असे म्हणावे वाटते.

शरच्चंद्र माधव मुक्तिबोध ह्यांचा जन्म २१ जानेवारी १९२१ रोजी झाला. नागपूर विद्यापीठातून १९४७ साली एम.ए. झाल्यावर ते महाराष्ट्र सरकारच्या भाषा संचालनालयात उपसंचालक म्हणून लागले. नवी मळवाट, यांत्रिक अश्या कविता संग्रहापुढे मुक्तिबोधाना मराठी साहित्यात एक वेगळी ओळख मिळाली होती. त्यांच्या सृष्टी, सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य ह्या समीक्षात्मक ग्रंथास १९७९ मध्ये साहित्य अकादमीचा पुरस्कार प्राप्त झाला. ललित साहित्यकृतीचे व्यवच्छेदक लक्षण कोणते? त्याचा शोध लेखकाने ह्या ग्रंथातून घेतला आहे. साहित्यमूल्य विषयक एक संपूर्ण विचार या ग्रंथात लेखकाने मांडला आहे. साहित्यातील रस आणि लय या तत्त्वाचा विचारही लेखकाने सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य या आपल्या ग्रंथातून मांडला आहे.

साहित्य शिक्षण

किरण डोंगवदिने
३. ७५८८५६५७६

सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य या ग्रंथामध्ये ललित वाङ्मयाच्या कलाविषयक मूल्यांचा विचार लेखकाने केलेला आहे. त्या अनुषंगाने ललित साहित्य आणि ललित कला यांच्या प्रयोजनाचा, परिणामकारकतेचा विचार लेखकाने पहिल्या लेखातून मांडलेला दिसतो. ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ लेखकांना जीवनविषयक काहीतरी सांगायचे असते असे जेव्हा मुक्तिबोध म्हणतात तेव्हा ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ लेखकांच्या लिखाणाचे उद्दिष्ट जीवन शिक्षण हे असते असे म्हणावे लागते. महायुद्धात काळात जागतिक साहित्यात पडलेले समकालीन जीवनाचे पडसाद विचारात घेऊन लेखकाने त्यासंबंधी भाष्य केलेले आहे. एखादी श्रेष्ठ अशी ललितकृती वाचली की जीवनाचा अर्थ आपल्याला कळतो. असे म्हणणारे मुक्तिबोध ललित लिखाणातून जीवन शिक्षण मिळते हे सांगण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. साहित्यातील लयतत्त्व आणि रसतत्त्व या मुद्द्यांवर भाष्य करत असताना साहित्य कसे लिहावे? कसे लिहिले पाहिजे हेच जणू मुक्तिबोध सांगत असतात.

या ग्रंथात बा. सी. मढेंकर यांच्या सौंदर्य आणि साहित्य या ग्रंथासह ग. वं. देशपांडे यांच्या भारतीय साहित्यशास्त्र या दोन ग्रंथांचा अभ्यास करून लेखकाने त्यातील काही अवतरणांसह भारतीय साहित्यशास्त्रातील लयतत्त्व आणि रसतत्त्व उलगडले आहेत. पिकासोचे चित्र, वॅग्नरचे संगीत अशा विविध ललित कलांची उदाहरणे देत या ललित कलांमुळे माणसाच्या भावनांवर नेमका काय परिणाम होतो? हे मुक्तिबोध उलगडून सांगतात. एका ज्ञानेन्द्रियमार्फत येणारे अनुभवाच्या

जोडीला सर्व प्रकारचे संवेदना अनुभव एकदम जागी होणे अपरिहार्य असते म्हणून नादानुभवाच्या विवक्षित प्रकृतीच्या अनुसार इंद्रियाचे अनुभव अनुभव येणे अटळ असते. असे लेखक म्हणतात. त्यावेळी ज्ञानेन्द्रिय म्हणजे एखाद्या बाबींबद्दल ज्ञान देणारे इंद्रिय आहे, याचा विचार करता चित्र शिल्प, संगीत काव्य या सर्व ललित कलांमधून ज्ञान मिळत असते हा लेखकाचा विचार लक्षात येतो. व्हेनो किंवा पिकासो यांनी आपल्या कलात्मक साधनाच्या आधारे आपली जीवन विषयक भाष्य साकार सांगून केली आहेत. हे सांगून लेखकाने ललित कलाच्या माध्यमातून मिळणारे शिक्षण हे चिरकाल टिकते हे सत्य सांगितले आहे.

सामाजिकच्या बाबतीत भारतीय संगीताबाबत इंग्रजी संस्कारात वाढलेले आणि त्याच संस्काराचे अनुकरण करणारे मध्यम वर्गातील कॉन्व्हेंट संस्कृतीतील मुले पाश्चात्य संगीताच्या लवकर जवळ जातात, इंग्रजी संस्कृतीच्या जवळ न गेलेली माणसे संगीताचा आस्वाद घेऊ शकत नाहीत. समरस होत युरोपियन व्यक्तीला भारतीय संगीत अस्वादाय होऊ शकते तिची परिस्थिती युरोपियन संगीता बाबत भारतीयानी होती. हे सांगत असताना कॉन्व्हेंट संस्कृतीमध्ये अनुकरण प्रमाण अधिक असून संस्कार कमी दिसता जातात असे मुक्तिबोध सुचवून जातात. भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे जिथे समज आहे तेथे भाषा आहे, जिथे समाज नाही तेथे भाषा नाही. त्यामुळे जीवन व्यवहारात भाषेचे शिक्षणाचे अधिक महत्त्व असल्याचे लेखक म्हणतात. मानवेतर प्राण्यांचा सर्व कारभार कुणाच्या आधारे चालतो कारण त्यांना भाषा नसते. भाषाही निसर्गातच गोष्ट नाही. भाषा येण्यासाठी मानवी शरीरामध्ये कोणतीही नैसर्गिक व्यवस्था नाही. बालक शिकत शिकत प्रयत्नपूर्वक निरनिराळे आवाज काढण्यासाठी समर्थ होते त्यावरून भाषाही शिक्षणातून आणि अनुकरणातून तयार होते. ती

निसर्गात नसते असे महत्त्वाचे अधोरेखन मुक्तिबोधानी या ग्रंथामधून सांगितलेले आहे. हेलन केलनचे उदाहरण देत वेडसर समजली जाणारी आंधळी बहिरी मुलगी भाषेच्या संपर्कात आल्यावर तिचे जीवन कसे बदलले, हे सांगून भाषा ही ज्ञानाची बाजू आहे असे मुक्तिबोध सांगतात. ज्ञानाला कोणत्याही चौकटी बंदीसत करू शकत नाही. आंधळी बहिरी असलेली हेलन केलर सुद्धा ज्ञानार्जन करू शकते हे सुद्धा या उदाहरणातून लक्षात येते.

राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आक्रमणामुळे भाषेच्या सर्व क्षेत्रामध्ये मोठा फरक निर्माण होतो. शाब्दिक शिकवले जातात, त्याप्रमाणे भाषेची सर्व रूपे मुलांना शिकवावी लागत नाही, भाषा शिकणे व तिचा उत्स्फूर्त वापर करणे या दोन्ही गोष्टी त्यांच्या बाबतीत खरे असतात. यावरून शिक्षण हे शाब्दिक मर्यादित असते हा प्रश्न दूर करण्याचे काम सुद्धा लेखक करतात. परभाषा शिकायची असेल

पान १ वरून

शिवयोगी सिध्दबामेश्वर

सिध्दरामाची निराशा झाली, हा महामय्या नाही तो तेजस्वी चेहऱ्याचा, भगवती वक्र प्रदान केलेला, गळ्यात रुद्राक्ष माळा, हातात कमंडलू, पायात खडावा असा प्रेमळ महात्मा आहे असे स्वतःशीच बडबडले. महल्ल्याऽऽ महल्ल्या अशा आर्त स्वराने ते ओरडू लागले. ओरडत त्याने बाहेर घुम टोकली व एका खोल दरीच्या कडेला येऊन थांबला.

किती शोधले तरी महल्ल्याची भेट होत नाही, त्याच्याशिवाय मी जिवंत राहू शकत नाही, मग हा प्राण ठेवून तरी काय उपयोग? असा विचार मनात येताक्षणीच महल्ल्याऽऽ महल्ल्या असे ओरडत पर्वताच्या त्या कड्यावरून खोल दरीत उडी घेतली. महल्ल्या त्या बालभक्ताची त्रिभ्र श्रद्धा व आणि उत्कट भक्ती पाहून प्रसन्न झाले. त्यांनी त्या बालभक्ताला वरचेवर झेलले आणि हृदयाशी कवटाळले. काही वेळाने महल्ल्या म्हणाले, ‘सिध्दरामा’ तुझा अवतार लोककल्याणासाठी हे उद्धारकरिता आहे. असा अविचार करू नकोस मी तुझ्या पाठिशी अखंड उभा आहे.

शेतात भेटलेले महल्ल्याचे आपल्याशी बोलत आहेत हे पाहून सिध्दरामांनी त्यांच्याशी घट्ट मिठी मारली हुंके देत रडू लागले. मल्ल्या त्या बालभक्ताचे सात्वत करू लागले व म्हणाले, सिध्दरामा, तुझे माता- पिता तुझा शोध घेत आहेत. तुझ्याविना ते फार दुखी व कष्टी झाले आहेत. तेव्हा तु परत सोबलगीस (सोलापूर) जा. तुझी ती कर्मभूमी आहे. यावर सिध्दराम दुःखी कष्टी होऊन म्हणाले, ‘देवा तुच माझी माता, तूच माझा पिता, तुच माझे सर्वस्व आहेस, तुला सोडून मी आता कोठेच जाणार नाही. देवा तुझ्याविना मी जगू शकत नाही’ सिध्दरामा तुझी निस्सीम भक्ती पाहून मी प्रसन्न झालो आहे. तुझी मंभुमी सोलापूरलाच माझेही कायम वास्तव्य राहील. मग तर झाले ना! वादळी वाऱ्याबरोबर मी वृत्रक्षरुपात प्रकट होईन.

सिध्दरामचे माता-पिता पुत्रदर्शनाने अत्यंत हर्षभरीत झाले. परंतु सिध्दराम घर सोडून गावाबाहेर आश्रम बांधून राहू लागले. पुजाअर्चा व योग साधनेत रमून गेले. त्यांच्या योग सामर्थ्याची किती चौकीकडे दरवळू लागली. सिध्दरामाला वचन दिल्याप्रमाणे महल्ल्या वृत्रक्षरुखाली शिवलिंगरुपात प्रकट झाली. महल्ल्याचे मंदिर बांधावे, असे सिध्दरामाने आपल्या मनात ठरविले. श्रम भक्तीने मंदिर उभे करायचे ठरले. स्वतः सिध्दराम हातात पार

घेऊन पुढे आले. त्यांच्याबरोबर हजारो भक्तगण सामिल झाले. बाराव्या शतकात मल्लिजूनचे हेमाडपंथी भव्य मंदीर बांधून तयार झाले. ते सोलापूरच्या बाळीवेसला असलेले भव्य मंदिर. सोबलगीच्या भोवती सिध्दरामांनी ६८ लिंगाची स्थापना केली. अन्नछत्रे उघडली, हजारो धर्मार्थ लग्ने लावून दिली. श्रमदानाने तलाव, विहीर, रस्ते तयार केले. अध्यात्म क्षेत्रात लोकांना सन्मार्ग दाखविला. कित्येक आश्रयकारक घटना त्यांच्या हातून घडल्या. सिध्दरामाच्या योगसामर्थ्याची किती चौकीकडे दरवळू लागली. ती किती ऐकून सिध्दरामाला भेटण्यासाठी महान तपस्वी अहम प्रभु आले.

अखेर सिध्दरामांनी आपल्या शिष्यांना बोलावून शिवयोग समाधी घेण्याचा मानस बोलवून दाखविला. सर्व शिष्य समुदाय शोकमय झाला. समाधित प्रवेश करण्याचा दिवस ठरला. दुरदुरचे भक्तगण अखेरचे दर्शन घेण्याकरिता जमले. तलावाच्या मध्यभागी समाधी तयार होती. शोकाकुल भक्तगणसिध्दरामांनी अखेरचा उपदेश केला. ‘मी जरी संपुर्ण देहधारी तुम्हास दिसणार नसलो तरी, जे भक्त माझे स्मरण करतील त्यांच्या हृदयात माझा वास राहील.’ नंतर त्यांनी समाधीत प्रवेश केला व शिवयोग समाधी घेतली. अशा तऱ्हेने सिध्दरामेश्वरांनी निर्माण केलेले सिध्देश्वर देवस्थान आजही सोलापूरचे धार्मिक सामाजिक कार्यांचे अलंकार भूषण ठरले आहे.

साजिवी संक्रांत

सृष्टीतल्या प्रकाशाचा मूळ स्रोत आहे सूर्य. सूर्य म्हणजे तेजोमूर्तीच. ‘सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुश्चर!’ असे म्हटले आहे. म्हणजे चर आणि स्थिर अशा संपूर्ण सृष्टीचा आत्मा सूर्यच आहे. सृष्टीच्या सृजनपालन-पोषणाची जबाबदारी तो नेमकेपणे सांभाळतो आहे, तोवर ठीक आहे. सूर्याचा अंतरिक्षातला प्रवास, सूर्याभोवती फिरणाऱ्या पृथ्वीसारख्या ग्रहगोलांचा प्रवास आणि आणि सूर्यपिक्का कित्येक पर्टीनी मोठ्या असणाऱ्या असंख्य वाऱ्यांचा प्रवास यांची एक प्रचंड यंत्रणा अंतरिक्षात सुरू आहे आणि तिचे एक सर्वसमावेशक वेळापत्रक आहे. त्यातले अगदी

थोडेसे वैज्ञानिकांना कळले आहे; किती तरी अजून कळायचे आहे. याचाच एक भाग म्हणून अलिकडेच माणसाने अंतरिक्षात पाठवलेली आणि विशिष्ट जागेवर स्थिर झालेली एक दुर्बीण आता सूर्याचा तसेच त्यापासून निघणाऱ्या तेजकिरणांचा अभ्यास करण्यात व्यस्त आहे. सूर्य एका राशीतून दुसऱ्या राशीत जातो, त्या अवस्थेला संक्रमण म्हणतात. ज्या दिवशी किंवा नेमक्या ज्या वेळेला हे संक्रमण घडते त्याला आपण संक्रांती म्हणतो. म्हणजे दर महिन्यामध्ये एक संक्रांत येते.

थोडक्यात, संक्रांत म्हणजे सूर्याचे राश्यंतर. सुदैवाने आपण दिनमान आणि रात्रीमान यामध्ये जास्त फरक नसणाऱ्या प्रदेशात राहतो. म्हणजे अगदी छोट्यासा दिवस आणि प्रदीर्घ रात्र असे आपल्याकडे कधीच घडत नाही. पण खूप उतरेला किंवा खूप दक्षिणेला जावे, तसा हा फरक वाढत जातो आणि शेवटी ध्रुव प्रदेशात तर सहा महिन्यांची रात्र आणि सहा महिन्यांचा दिवस अशी स्थिती होते. ती सहा महिन्यांची रात्र माणसाचा अंत पाहात असेल तेव्हा तो दिवसाच्या दर्शनाला किती अधीर होत असेल, याची कल्पना करून पहा. इतिहास शास्त्रज्ञ सांगतात की, हजारो वर्षांपूर्वी आर्यलोक ध्रुवावर राहात होते. त्यांचा वर्षातला बराच काळ दिवसासाठी उत्कंठित झालेल्या अवस्थेत जात असे. हे खरे असेल तर दक्षिणेकडे गेलेला चैतन्यदाता सूर्य उतरेकडे यायला वळतो तो दिवस मोठा भाग्याचा समजून त्यांनी सधून दुसऱ्या दिवसाला असेल तर त्यात काहीच आश्चर्य नाही. एकदरच संक्रांत हे प्रकाशपूजेचे सूत्र म्हणून लक्षात घेतले तर रूढींचा अर्थ उलगडतो, संकेतांमार्गीची भावना कळते आणि आपण काय करायला हवे हे ही उमगते. उरसाहाची देवाणघेवाण हे तर सर्वच सण-समारंभाचे रहस्य आहे. ते विविधत साजरे केल्यामुळे आनंदच मिळतो. तीळगूळ देऊन-घेऊन एकमेकांशी गोड बोलण्याने तो वृद्धिंगत होतो. चला तर, असाच आनंद घेऊ आणि देऊ या. संक्रांत आनंदाने साजरी करू या.

कारणेही वेगवेगळी असू शकतात. मला माझा आनंद

मी लिहिलेल्या कथा- कादंबऱ्यांमध्ये गवसला. तुर्गात केद्यांना फासावर चढवणाऱ्या जल्लादावर मी ‘हँगमन’ ही पहिली कादंबरी लिहिली. मी त्या जल्लादाला शोधायला कुठे गेले नाही; तो जल्लादच मला शोधत आला. त्या गोष्टीला आता वीसेक वर्षे झाली. मी वर्तमानपत्रात बरंच लिहायचे. ते वाचून तो जल्लाद मला भेटायला आला आणि माझा कादंबरी लेखन प्रवास सुरू झाला.

जल्लादाचं आयुष्य, त्याचे अनुभव हे आनंदापेक्षा अस्वस्थ करणारेच अधिक असले, तरी मला ती कादंबरी लिहिताना निर्मितीचा आनंद नक्कीच मिळाला. त्यानंतर स्मशानात चौकीदारी करणाऱ्या स्त्रींवर ‘अनंतयात्रा’ ही कादंबरी लिहिली. मानसिक विकारावर लिहिले. बलात्कार या विषयावर ‘शेवटाचा आरंभ’ ही कादंबरी लिहिली. सगळे विषय गंभीर असले, तरी मी त्या साहित्याच्या जन्मसोहळाच्या आनंदात चिंब भिजले. नुकतेच संत मुक्ताबाईंचे चरित्र लिहून पूर्ण झाले. संत मुक्ताबाईंचे चरित्र लिहिताना तर माझी अवस्था ‘आनंदाचे डोही आनंदी तरंग’ अशी झाली होती. गोळा केलेले संदर्भ, अभ्यासलेल्या मुक्ताबाईंच्या रचना, वंशपरंपरा, त्या काळातील समाज व्यवस्था

मुक्ताबाईंच्या जीवनातील अशा अनेक पैलूंचा विचार करताना, त्यांचा अभ्यास करताना मी कधी मुक्ताबाईंमधून झाले मला कळलेच नाही. त्या अनुषंगाने मुक्ताबाईंच्या काही समकालीन संतांच्याही रचना वाचण्यात आल्या. भवतापापासून सुटायला संत साहित्यासारखे साधन नाही, याची प्रचीती आली. मी सामान्य स्त्री असल्याने भवतापापासून माझी सुटका नाही हे मला माहीत आहे, पण मुक्ताबाईं चरित्र लिहिताना मनाला वेगळा आनंद मिळाला. मी स्वतःला भाग्यवान समजते की, मला ईश्वराने लिहिता हात दिला. शब्दांशी खेळण्याचा आनंद दिला; जो अन्मोल आहे. साहित्य निर्मितीची आनंद फार मोठा आहे. संत चरित्र लेखनाचा हा प्रारंभ आहे असं मला वाटतं. ईश्वराचे ध्यान भक्तांचं सुख निधान असते तसेच संतांचे स्मरण हेही आपल्यासाठी सुखनिधान आहे. स्त्री संतांचे चरित्र मी जेव्हा कार्यक्रमांमधून सांगते, तेव्हा प्रत्येक वेळी ज्या स्त्री संतांवर मी बोलते ती मला नव्याने भेटते असते.

स्त्री आजच्या काळातील असो ती ११ व्या-१२ व्या शतकातील असो; तिच्या स्त्रीत्वाचे काही प्रश्न समान असतात. आजच्या स्त्रीपुढेही संस्काराचे व्यापताप आहेत. संत सखू, संत वेणाबाई आदी स्त्री संतांनी संसार केला. संसारातले चटके सोसले. त्या वेदनांचे अंभंग झाले. आपल्यासाठी ते अंभंग करणाऱ्यांनी झाली. संसाराच्या व्यापतापाने पोळलेला जीव विदुचरणी शरण जातो. संत जनाबाईंनी संसार केला नाही, पण संत नामदेव राजाईचा, दामा शेटी गोणाईचा संसार जवळून पाहिला म्हणून संसारातल्या प्रतिमा जनाबाईंच्या रचनांमध्ये उमटल्या.

संसाराच्या गाड्याला जुंपलेल्या संत स्त्रियांच्या रचनांमध्ये त्या प्रतिमा आल्या. संत जनाबाईंच्या रचनांमध्ये ‘जाते-पाटे उखळ-मुसळ’ हे संसारिक प्रतिमा आल्या आहेत. मात्र मुक्ताबाईंच्या रचनांमध्ये त्या येत नाही. कारण त्यांनी संसार केला नाही. मुक्ताबाईं योगिनी होत्या. योगाचे अधिष्ठान असलेल्या त्यांच्या रचनांमध्ये योगातल्या प्रतिमा येतात. संतांच्या रचना अलौकिक आनंद देतात. मी बोलते संत तुकारामांच्या पत्नी आवलीवर. आवली कुठे संत होती. ती संत नव्हती, पण तीने एक संत घडविला. संसाराच्या टाकीचे घाव सोसत तिने जगदगुरू संत तुकारामास आकाशाएवढा केला. आवलीनं तिचं दुःख बोलून दाखवलं आणि तिचा

आनंद तिने तिच्या काळजाच्या कुपित ठेवला. पहाटेच्या शांत शूचिंभुत प्रहरी वातावरणात झिरणारे काकडआरतीचे सूर ऐकताना मन कसं प्रसन्न होतं तो आनंद असतो निर्मळ आनंद. लता मंगेशकरांच्या आवाजातले ‘रसिक बलमा’चे स्वर कानावर पडले की, ‘चालती पावले थबकतत. ‘मन मोरा बावरा’ अशी मनाची स्थिती होते.

‘लागा चुनरी मे दाग छीपाउ कैसे’ ऐकताना ती परम र्थातील अवस्था सांगणारी एक रचना आहेत हे मनाच्या आत कुठेतरी उलगडत जाते. ‘चांदणे शिंपित जाशी’ ऐकताना आकाशगंगेची मेखला कटीभोवती वेढलेली, तलम निळ्या वस्त्रातील कमनीय रमणी डोळ्यासमोर येते. राजा बहंनी चांदण्याचे वस्त्र अंगभर ओढलेल्या रात्रीचे अलवार चित्र आपल्या मनाच्या कॅनव्हासवर रेखाटले. हे सगळे प्रतिभावंत आपल्यासाठी आनंदयात्री आहेत. आपणही त्यांच्याबरोबर आनंदयात्री होतो. दवाने भिजल्या ओल्या कोवळ्या गवतावरून चालताना ज्या सुखाची अनुभूती येते ती जगातली अख्खी संपत्ती खर्चूनही अनुभवता येत नाही. आनंदाची कितीतरी रूपे रोजच नवनव्या स्वरूपात समोर येत असतात.

बागेत फुललेला गुलाब, जाईजुई, शेवती... रूपे वेगळी, नावे वेगळी पण आनंदाची

अनुभूती सारखीच. आनंद शब्दात असतो. पुरात असतो. स्पर्शात असतो. मनात असतो आणि जनातही असतो. वारकरी पंढरीची वारी करतात तेव्हा पांडुरंगाच्या ओढीने त्यांची पावले चालत असतात. पंढरीला पोहोचल्यानंतर विठुमाउलीच्या दर्शनाचा आनंद स्वतंत्र असला, तरी तोच आनंद ‘राम-कृष्ण-हरी’ म्हणताना सामूहिक होतो. अजून एक आनंद आहे, जो वेदनेतून जन्माला येतो. नऊ महिने नऊ दिवसांच्या प्रतीक्षेनंतर जेव्हा स्त्रीच्या उदरानून वेदनांचा कल्लोळ उखळतो, त्याच वेदनांच्या कल्लोळातून जेव्हा एक ताजा कोवळा रूदन स्वर उमटतो. तेव्हा साऱ्या वेदना-दुःख सगळं एका क्षणात विसरून नुकतीच आई झालेली ती नवप्रसूता आपल्या बाळाला जवळ घेते; त्या बाळाच्या स्पर्शाने तिला पान्हा फुटते. तो क्षण कुठल्याही कवी-लेखकाला अजून शब्दात पकडता आलेला नाही. शंकर पाटील यांची ‘वेणा’ ही कथा त्या अनुभवाच्या जवळ जाते. पुरुष असून त्यांना त्या वेदनांमधला ओला कोवळा आनंदाचा कण गवसलेला असतो. आनंद बाजारात मिळत नाही. त्याला कुठे शोधावे लागत नाही. तो आपल्या आतच असतो. फक्त तो आपल्या आत आहेत, हे कळायला मात्र पाहिजे देव शोधायला गेले आणि देव होऊन राहिले, अशी अवस्था होते. मीराबाईंची एक सुंदर रचना आहेप्रेमगली बडी सांकरि जां मे दो ना समाये मे रहू तो हरी नही हरी रहे तो मैं नही प्रेमगली खूप अरुंद आहे.

एकावेळी एकच व्यक्ती त्यात असू शकते. त्या गल्लीत हरी आणि भक्त एकावेळी असू शकत नाही, पण भक्त हरीमध्ये सामावला की ती दोघ उरतच नाही तर एक होतात. सुख म्हणजे नक्की काय असत? काय पुण्य केलं की ते घरबसल्या मिळतं...’ असा प्रश्न विचारणाऱ्यांना विचारू दे, सुख मिळण्यासाठी पुण्यच करावे लागते असे नाही. एकच करायचं असत, बहिणाबाई म्हणतात तसं दुःख मनाच्या तळाशी ठेवायचं आणि सुखाची आनंदाची झुंबरहड्ड्या मनाच्या दिवाणखाण्यात टांगायची. काही सुखानंद क्षण आपले असतात तर काही सामूहिक. प्रत्येकाचा आनंद-सुख सारखे नसले, तरीही आनंदाच्या कवडशानी चेहऱ्यावर फुलणारे हास्य पाहणाऱ्यांच्या चेहऱ्यावर प्रतिबिंबित होते; तोही एक आनंदच असतो बिंब-प्रतिबिंबातला आनंद...!

व्योती पुजावी

उत्तर भारतातील गोस्वामी तुलसीदास यांच्या नंतरचे थोर संत म्हणजे महात्मा कबीर होय. कबीरदासांना सगुण भक्तीपेक्षा निर्गुण ब्रह्माची उपासना- भक्ती अधिक प्रिय होती. त्यामुळे त्यांना निर्गुणोपासक संत मानले जाते. महाराष्ट्रात जसे 'तुका म्हणे' ही नाममुद्रा सर्वजनप्रिय आहे, तशीच हिंदी भाषिकांमध्ये 'कहे कबीर सुनो भाई साधो।' हा नाममुद्रावजा दोहा सर्वोत्तमोपेक्षा आहे. काशीमध्ये जन्मलेले कबीर हे कबीर सुनो भाई साधो। 'हा' नाममुद्रावजा दोहा सर्वोत्तमोपेक्षा आहे. कबीर हे पू.रामानंदांचे शिष्य होते. गुरू रामानंदांकडून त्यांना रामनामाची दीक्षा प्राप्त झालेली होती. कबीर दीर्घायुषी होते. त्यांना १२० वर्षांचे भक्ती जीवन लाभलेले होते. विवेकाधिष्ठित डोळस भक्ती हे कबीरांच्या नामसाधनेचे सार आहे.

लेखांक ५३

संत कबीरांची निर्गुण रामोपासना

रामनाम हीच माझी खरी धनदौलत आहे, रामनाम हेच माझे जीवनसर्वस्व आहे असे कबीर म्हणतात-
मैं बकरी मेरा रामु भतारू।

रचि रचि ताकऊं करऊं सिंगार।

भले निंदऊं, भले निंदऊ लोगू।

तनु मनु राम पिआरे जोगू।।

महात्मा कबीरदास यांचे हे पद उत्तर भारतात सर्वत्र ऐकू येते. रामभक्तांच्या भाविकांच्या बोलण्यात या कबीरवाणीचा सहज वापर आढळून येतो. कबीर हे थोर निर्गुणोपासक रामभक्त म्हणून ओळखले जातात. उत्तर भारतात जे अनेक पंथ संप्रदाय आहेत, त्यामध्ये सगुणोपासक आणि निर्गुणोपासक अशा दोन भक्तीधारा आहेत. गोस्वामी तुलसीदास हे सगुणोपासक भक्तीपरंपरेचे पुरस्कर्ते मानले जातात तर संत कबीर निर्गुणोपासकांचे अग्रणी मानले जातात. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे मराठी संतपरंपरेने 'सगुण-निर्गुण एक गोविंदु रे।' म्हणत समन्वयाचा मार्ग प्रशस्त केलेला आहे.

कबीरदास यांच्या सर्व जीवनाबद्दल अभ्यासकांमध्ये मतभिन्नता आहे. त्यांचा जन्म, जन्म काळ, माता- पिता, जात- धर्म, गुरू हे सारे विषय वादग्रस्त आहेत. असो. पण इ.स. १३९८ ते १५१८ असा १२० वर्षांचा त्यांचा कार्यकाळ मानला जातो. त्यांच्या आईवडिलांची माहिती ज्ञात नाही, म्हणून ते अनाथ होते असे मानले जाते. कोष्टी विणकर समाजातील नीमा नावाची महिला, कबीरांचा सांभाळ करते. काशी येथे ज्येष्ठ पौर्णिमेच्या दिनी त्यांचा जन्म झाला. १२० वर्षांचे प्रदीर्घ आयुष्य त्यांना लाभले होते. इ.स. १५१८ मध्ये मागूर येथे त्यांचे निर्वाण झाले. थोर संत, रामानंद यांचे कबीर शिष्य होते असे मानले जाते. त्यांच्या गुरू अनुग्रहाची एक लोकश्रुती प्रसिद्ध आहे. गुरू रामानंदांकडून 'राम' नामाची दीक्षा त्यांना प्राप्त झाली होती.

मध्यकालिन भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासात भक्तीकालातील 'भक्ती आंदोलना'चे अर्धवट योगदान आहे. त्या भक्तीकालात जे महान संत, सुधारक होऊन गेले, ज्यांनी भक्तीच्या जोरावर सारा समाज एक करीत स्वत्वाचा, स्वाभिमानाचे जागरण केले त्यामध्ये संत कबीर हे एक प्रमुख संत होते. त्यांचे साहित्य जेव्हादे गूढ, रहस्यवादी आहे तेव्हादेच त्यांचे जीवन अनेक चमत्कार

कथा- आख्यायिकांनी भरलेले आहे. कबीर समजणे फार अवघड आहे. थोर तत्वज्ञ गुरुदेव रानडे यांनी कबीरांची नेमक्या समर्पक शब्दात मिमांसा केलेली आहे. कबीर विचाराचा प्रभाव सर्वदूर झालेला आहे. डॉ. आंबेडकरांचे वडिल रामजी हे कबीर पंथी होते आणि डॉ.आंबेडकरांवरही कबीरांच्या दोह्यांचा खास प्रभाव होता. कबीरांचे काव्यतत्व तत्वज्ञान आणि अध्यात्मिक अनुभूतीचा अपूर्व संगम आहे असे गुरुदेव रानडे म्हणतात.

विवेकाधिष्ठित डोळस श्रद्धा:-

विवेकाधिष्ठित डोळस श्रद्धा, भक्ती हे कबीरांचे सर्वांत मोठे वैशिष्ट्य होते. ते धर्म पंथ निरपेक्ष, सगुणनिर्गुणतात अशा ईश्वरी शक्तीचे उपासक व पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या नावावर ६३ काव्य ग्रंथ- साहित्यकृती आहेत. त्यापैकी सहा ग्रंथ मुख्य आहेत असे शिक्तीमोहन सेन यांचे मत आहे. 'बीजक', 'साखी संग्रह' 'शब्दावली', 'दोहावली', 'ग्रंथावली' आणि 'कबीरसागर' हे ते प्रमुख ग्रंथ होत. कबीर बहुभाषिक होते. या काव्यरचना दोहा, चौपाई, गेयपद छंदगत असून 'ब्रजभाषा', 'पूर्वी बोली', 'राजस्थानी- पंजाबी' संयुक्त 'खडी बोली' अशा विविध भाषेत आहेत. कबीर हे साक्षर नव्हते. त्यांचे काव्य मौखिक रूपातच होते.

ते शिष्यांनी संग्रह करून ग्रंथ केले आहेत. कबीरांचे 'दोहे' आणि 'साखी' पोथीनिष्ठाना, अंधश्रद्धाळुंना केलेला विवेक बोध आहे. 'साखी' म्हणजे साक्षीभाव, अनुभूती. 'मैं कहता ओखन की देखी। नू कहता कागज की लेखी।' हा उद्गार अध्यात्मिक उच्चकोटीच्या अनुभूतीचे बोल आहेत. मराठी संत नामदेवांबद्दल कबीरांनी गुरुभावाने लिहिले आहे. बहुतेक सर्व मराठी संतांनी कबीर गौरव गावलेला आहे.

राम मोहि सतगुरू मिले अनेक

कलानिधि परमतत्त्वसुखदायी

कबीरांच्या या वचनात 'राम' हे नाव, गुरू रामानंदांचे आहे असे काही अभ्यासक म्हणतात तर काहींच्या मते समर्थ रामदासांप्रमाणे प्रत्यक्ष प्रभू राम हेच कबीरांचे गुरू होते. कबीरांचे एकूण जीवन रामयम्य होते. रामनाम हीच माझी खरी दौलत आहे असे ते म्हणत.

कबीर काव्यात 'राम' शब्द सर्वाधिक वेळा येतो. त्यांनंतर 'हरि' हे ईश्वराचक नामही अनेक वेळा आहे. ते धर्मपंथातील फकीर होते त्यामुळे 'राम- हरि' प्रमाणे अह्ला-रहिम (दयाळू) हे शब्दही आढळतात. कबीर सामाजिक एकता व सौहार्दाचे पुरस्कर्ते होते. कोणत्याही प्रकारचा भेदाभेद त्यांना मान्य नव्हता. 'कबीर सांगे कुणी नीच नसे 'कबीर सांगे कुणी नीच नसे 'कबीर सांगे कुणी नीच नसे।' रामनाम नीचमुखी न वसे।

कबीर वाणीमध्ये रामा प्रमाणेच पंडरपूरचा 'विठ्ठल' आणि द्वारकेचा राणा 'कृष्ण' यांचाही श्रद्धेने उल्लेख आहे. कबीर पुत्र 'कमाल'ची कबीर गौरव करणारी अनेक पदे आहेत. 'कमाल'ने एका पदामध्ये नामदेवांचा, विठ्ठलाचा आणि कबीरांचा 'रामचरन का बंदा' असा गौरव आहे.

दखनम्याने नामा दरजी, उनोका बंदा विठ्ठल है।

उत्तरम्याने भयो कबीरा, रामचरण का बंदा है।

जो बोले तो रामहि बोलिए। (जे बोलाल ते राम बोला) 'ऐसा मन राम नाम बेधिया।' (राम नामाने असे मन वेधले) **कबीर सुमिरन सार है और सकल जंजाल। जा दिन तेरो कोई नही ना दिन राम सहाई।**

राम नाम हे कलियुगी सर्वांत मोठा आधार आहे, राम नाम हेच माझे सर्वस्व आहे म्हणत कबीरांनी राम नाम साधनेचा वारंवार उपदेश केलेला आहे. शेवटी थोडक्यात कबीरांचा राम हा 'आत्माराम' होता.

॥ जय श्रीराम ॥

रवींद्रनाथ टागोर : वारसा आणि कार्य

(भाग ३०)

थोडं मनातलं

विश्राम देशपांडे

भ्र. ९४०३७४९९३२

रवींद्रनाथांनी निर्माण केलेली नाट्यसंपदा गेल्या दोन भागांपासून आपण पाहत आहोत. आज प्रामुख्याने त्यांच्या दोन महत्त्वाच्या नाटकांची कथानके आपण जाणून घेऊया... ही दोन नाटके आहेत 'रक्तकरवी' आणि 'रथेर रशी'. मुळातच कवी हृदयाचे असलेल्या रवींद्रनाथांचे मन कमालीचे संवेदनशील होते. एखादे छोटेंसे दृश्य किंवा निसर्गातील एखादी छोटेशी घटना देखील त्यांच्यासारख्या प्रतिभाशाली साहित्यिकाला प्रेरणा देण्यासाठी पुरेशी उरायची. 'रक्तकरवी' या नाटकाच्या निर्मितीची कथा तर मोठी मनोरंजक आहे. 'रक्तकरवी' म्हणजे लाल कण्हेर. हे लाल कण्हेरीचे झाड आपल्यापैकी बहुतेक प्रत्येकाने पाहिलेले असते. पण रवींद्रनाथांना ते ज्या परिस्थितीत आढळले ती परिस्थिती अतिशय वेगळी होती. शांतिनिकेतनमध्ये असलेल्या आपल्या पर्णकुटीच्या बाहेर ते एकदा बसलेले होते. ती सकाळची वेळ होती.

पलीकडच्या बाजूला निरुपयोगी लोखंड आणि लाकडांचा एक ढिगारा पडलेला होता. त्या ढिगार्यातून डोके वर काढून रक्तकरवीचे एक झाड फुलले होते आणि त्याला चक्र फुले आली होती. ते पाहून रवींद्रनाथांना खूपच आश्चर्य वाटले. एवढा जड भार वर असताना देखील हे झाड त्यातूनही वर आलं होतं आणि चक्र फुललं होतं. जणू ते संदेश देत होतं की मला तुम्ही कितीही दाबून टाकण्याचा प्रयत्न केला तरी मी मरणार नाही, आशा सोडणार नाही. फुलांच्या रूपाने मी फुलतच राहणार, माझा आनंद व्यक्त करीतच राहणार. यातून निसर्गाचा संदेश व्यक्त होत होता की जडानं चैतन्याला दाबून टाकण्याचा, मारण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी ते चैतन्य दबले जाणार नाही, मारले जाणार नाही, ते उसळी मारून वर येणारच! हा त्याचा जीवनधर्म आहे. आपले फुलण्याचे आणि आनंद देण्याचे काम तो करीतच राहणार. याच गोष्टीचा आधार घेऊन रवींद्रनाथांनी आपल्या या नाटकाची रचना केली. 'रक्तकरवी' हे प्रतीकात्मक नाटक आहे. या नाटकात एक राजा दाखवला आहे. तो पोलादी पडद्याच्या आड राहून श्रमिकांना सोन्याच्या खाणीमध्ये काम करण्यासाठी सक्ती करतो. आपण अधिकाधिक श्रीमंत व्हावे आणि गरिबांनी अधिक गरीब व्हावे, त्यांनी काम करीतच राहावे आणि त्यातच त्यांचा अंत व्हावा अशा प्रकारची

त्याची महत्त्वाकांक्षा असते. या कथेची नायिका नंदिनी आहे. नंदिनी ही स्त्रीस्वातंत्र्याचे प्रतीक आहे. ती आभूषणे म्हणून रक्तकरवीची फुले परिधान करीत असते. रंजन नावाच्या तिच्या प्रियकराची आठवण म्हणून ती ही आभूषणे परिधान करीत असते. नंदिनी ही निसर्गाच्या सौंदर्याचे, प्रवृत्त मुक्त वातावरणाचे, खळाळत वाहणाऱ्या सुंदर नदीचे जणू मूर्त रूप आहे. स्वतः पडद्याआड सुरक्षित राहून श्रमिकांचे शोषण करणाऱ्या राजावर ती कडाडून टीका करते. या नाटकातून सत्ताधीश श्रमिकांचे कसे शोषण करतात ते रवींद्रनाथांनी दाखवले आहे. सुरुवातीला या नाटकाचे नाव 'यक्षपुत्री' असे होते. ते 'प्रवासी' नावाच्या एका मासिकात आधी प्रसिद्ध झाले होते.

रवींद्रनाथांची अशी धारणा होती की पुरुष सारखा सुखाच्या मागे धावत असतो. सुखाच्या शोधासाठी तो नवनवीन शोध लावत असतो. त्याची त्यासाठी सतत धावपळ सुरू असते. कितीही नवीन शोध लावले तरी त्याचे नवीन शोधाकडे धावणे सुरूच असते. त्याची ही धावपळ न संपणारी असते. पण या धावपळीत तो जगणे विसरून जातो. असे वेळी स्त्री त्याच्याकडे आपले निवड्यांज प्रेम, आपल्या नाजूक आणि कोमल भावना घेऊन येते. त्याच्या त्या रक्ष आणि धावपळीच्या जीवनात ती चैतन्य आणि आनंद आणते. त्याची सतत ओढ असते ती बाहेरच्या दिशेला आणि तिची ओढ असते ती आतल्या दिशेला. तो जणू जडाचं प्रतीक आणि ती म्हणजे चैतन्य आणि आनंदाचं प्रतीक. पुरुष आणि स्त्री जेव्हा एकत्र येतात, तेव्हाच संसाराला परिपूर्णता प्राप्त होते. स्त्री शिवाय पुरुष अपूर्णच! ती प्रेम आणि आनंद घेऊन येते. पुरुषी शक्तीचा जड आघात सोसते. अंतरात रक्त खवत असतानाही तो त्रास सोसून ती आनंदरुपी पुष्प घेऊन येते. तिच्या खवणाऱ्या रक्ताच्या लाल रंग त्या लाल कण्हेरीप्रमाणे किंवा करवी पुष्पाप्रमाणे तिच्या आनंदतुण्यावरही उमटतोच पण त्याला रक्ताचा दर्प नसतो. हाच तिचा सर्वोच्च त्याग, तिची महत्ता तिची थोरवी असते. जडाचे चैतन्यशी मिलन झाल्याशिवाय मुक्ती नाही, परिपूर्णता नाही असेच त्यांना जणू यातून सुचवायचे आहे. या नाटकाचे देशात आणि परदेशात अनेक ठिकाणी प्रयोग झाले. टीकाकारांनी गौरवलेले हे रवींद्रनाथांचे अतिशय लोकप्रिय असे नाटक आहे. या नाटकावर अनेक चित्रपट देखील निघाले लंडनमध्ये 'रेड ऑल्टीएंडर' या नावाने या नाटकाचे प्रयोग झाले. 'रथेर रशी' हे देखील प्रतीकात्मक नाटक आहे. 'रथेर रशी' म्हणजे रथाची दोरी. विविध धार्मिक कारणांमुळे विविध ठिकाणाचा रथोत्सव आपल्याला माहिती असतो.

(पान ६ वर)

आरएसएस सरसंघचालकांच्या विधानावरून वाद :

हिंदूंनी करां बघितलं पाहिजे

समाजभान

पंकज जयन्वाल

भ्र. ७८७५२१२१६१

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सरसंघचालक मोहनजी भागवत यांच्या भाषणाशी संबंधित ताज्या मुद्द्याने मुख्य प्रवाहातील माध्यमे, सोशल मीडिया आणि हिंदूमध्ये रोष निर्माण झाला असून, प्रत्येक व्यासपीठावर त्यांच्यावर आणि आरएसएसवर द्वेषाचा वर्षाव होत आहे. काही टिप्पण्या अस्वीकार्य आहेत. मीडिया आउटलेट्स अनेकदा पंतप्रधान मोदी आणि सरसंघचालक मोहन भागवत यांनी केलेल्या विधानांवर लक्ष केंद्रित करतात आणि वेगळ्या पद्धतीने माध्यमातून प्रसारित करतात. टीआरपी वाढवण्यासाठी आणि सनातन धर्म समर्थकांमध्ये वाद निर्माण करण्यासाठी हा प्रयत्न असतो.

ओपनिवेशिक मानसिकतेचे बरेच हिंदू बळी उरले आहेत, ज्यामुळे त्यांची विचारशक्ती कमकुवत झाली आहे असे दिसून येते, त्यामुळे अनेक हिंदूंनी विश्लेषणात्मक आणि संशोधनात्मक वृत्ती गमावली आहे. अनेक हिंदूंना मुख्य प्रवाहातील माध्यमांनी दाखविलेल्या एक-दोन ओळींवर प्रतिक्रिया देण्याची सवय लागली आहे, वस्तुस्थितीचा सखोलपणे अभ्यास केल्याशिवाय, खोलवर विश्लेषण न करता प्रतिक्रिया देणे योग्य नाही.

हे पहिल्यांदाच घडले आहे असे नाही, परंतु हे अनेकवेळा सिद्ध झाले आहे की, जेव्हाही आरएसएसच्या वर्तमान किंवा भूतकाळातील सरसंघचालकांनी कोणतेही जाहीर विधान केले, तेव्हा त्याचा एक सखोल अर्थ होता जो काळाच्या ओघात सर्वांना समजला होता, त्यामुळे हिंदूंनी भूतकाळातील अनुभवातून शिकले पाहिजे आणि या विधानांमागील कारणे काय असू शकतात आणि काय बोलले गेले आहे हे सर्व प्रथम योग्य पद्धतीने अभ्यास करून समजून घेतले पाहिजे. सोशल मीडियावर काही हिंदू

त्यांना आणि संचाला हिंदुत्वाविषयी शिकवत आहेत, तर काही जण हिंदुत्वाबद्दल काहीच माहीत नाही असे दाखवत आणि हिंदूंच्या श्रद्धा दुखावल्याबद्दल त्यांचा निषेध करत आहेत. ज्या व्यक्ती किंवा संघटनेच्या अनेक स्वयंसेवकांनी हिंदूंच्या, हिंदुत्वासाठी आणि भारतमातेच्या विकासासाठी त्यांच्या मानसिक इच्छा पूर्ण न करता त्यांच्या आनंदादीयी वैयक्तिक जीवनाचा त्याग केला आहे, अशा व्यक्तींसाठी असा शब्दप्रयोग करणे लज्जास्पद आहे. त्यांच्या प्रामाणिकपणाला आव्हान देणे म्हणजे सूर्याला उजंबंदल काही माहिती आहे का हे विचारण्यासारखे आहे.

हिंदू मंदिरे नष्ट करून अनेक मशिदी बांधल्या गेल्याचे पुरातत्व, वैज्ञानिक आणि ऐतिहासिक पुरावे मिळतात. अनेक ठिकाणी चालू असलेल्या तपासण्या या वस्तुस्थितीचे समर्थन करतात आणि धार्मिक स्थळ परत करण्याची हिंदूंची मागणी अवाजवी नाही. तथापि, याला तटस्थ मुद्दा बनवून, गरमागरम वादविवादांना चिथावणी देणे आणि संपूर्ण राष्ट्राने केवळ एका विषयावर लक्ष केंद्रित करण्याची अपेक्षा करणे ही हिंदू किंवा विकसनशील राष्ट्रासाठी योग्य मानसिकता नाही. सरसंघचालक मोहन भागवत यांनी विविध ठिकाणी मशिदींखाली मंदिरे सापडल्याबद्दल मराठीत काय म्हटले आहे, याचे बारकाईने परीक्षण करावे लागेल.

* आपण मशिदींखालील मंदिराचा प्रश्न मांडत राहू नये आणि कोणीही हिंदू नेता होण्याचा प्रयत्न करू नये या त्यांच्या विधानांचे माझे विश्लेषण:

१. आपल्या देशात आणि जगभरातील संघर्षांमुळे प्रत्येक राष्ट्र, धर्म आणि समुदायामध्ये दुःख आणि तणाव निर्माण झाला आहे. जागतिक शांततेसाठी योग्य उत्तर शोधण्यात जगाने आपला मार्ग गमावला आहे. सनातन धर्माने यापूर्वीच विश्व बंधुता आणि शांतीचा मार्ग दाखवून दिला आहे आणि अलीकडच्या काळात जग पुन्हा प्रस्थापित होईल.

मुस्लिम नेत्यांनी भूतकाळात झालेल्या चुका मान्य करण्याची ही संधी सोडू नये; असे केल्याने पिढ्यान्पिढ्या यातना भोगत असलेल्या हिंदूंची नाराजी कमी होण्यास मदत होईल. हिंदूमध्ये फूट पाडणे सोपे आहे, परंतु जर सोशल मीडिया तज्ञ खरोखरच हिंदूत्वासाठी कटिबद्ध असतील, तर केवळ प्रतिक्रिया देण्याऐवजी आपण ख्रिश्चन मिशनन्याद्वारे मोठ्या प्रमाणावर होणारे धर्मांतर, बांगलादेशी आणि रोहिंया मुस्लिम, आर्थिक जिहाद, लव्ह जिहाद आणि इतर अनेक समस्या यासारख्या हिंदू समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्यांसाठी पुरेसा वेळ दिला पाहिजे. भारताच्या विविध भागातील या सर्व समस्यांवर आपण सर्व हिंदूंनी कायदेशीररित्या सोडवल्या पाहिजेत. हिंदूंनी, जगाला एकत्र आणण्यासाठी एकत्र काम करूया...

सौहार्दपूर्ण वातावरण पुनर्संचयित करण्याची आणि शतकानुशतके क्रूरपणे आक्रमण होत असतानाही, सनातन धर्म आजही सद्भाव आणि शांततेवर विश्वास ठेवतो आणि प्रत्येकाने धर्मांतर न करता सनातन धर्माचे पालन केले पाहिजे हे सुनिश्चित करण्याची मोठी, जागतिक जबाबदारी या दोन नेत्यांवर आहे. त्यांच्या विधानाने सनातन धर्माकडे प्रत्येक समस्येसाठी योग्य उपाय आहेत असे मानणाऱ्या दुसऱ्या घर्माच्या बुद्धिजीवींमध्ये एक अनुकूल लाट निर्माण झाली आहे.

२. आरएसएस आणि त्यांचे सहयोगी यूपी सरकार, इतर कोणत्याही सरकारला किंवा राष्ट्र शांकर जैन सारख्या लोकांना हिंदूंच्या कायदेशीर न्यायासाठी लढा सोडण्यास सांगतील असे त्यांनी कधीही म्हटले नाही. संवैधानिक कायदांनुसार लढा सुरूच राहणार आहे, तसेच १९९१ चा प्रार्थनास्थळ कायदा आणि वक्क बोर्ड कायदांसाठी न्यायालयीन लढा देण्याची गरज आहे, ज्यात गरीब आणि मध्यमवर्गीय हिंदूंच्या जमिनीचे अतिक्रमण आणि मालकीची मंदिरे यासारख्या प्रमुख समस्या आहेत. मंदिर ट्रस्टने आणि हिंदू समाजाने यावर लक्ष देण्याची गरज आहे.

३. सरसंघचालक मोहन भागवत आणि संघ यांच्यावर टीका करणाऱ्या हिंदूंनी छत्रपती शिवाजी महाराज, भगवान कृष्ण, प्रभू श्री राम आणि चाणक्य यांचा सखोल अभ्यास केलेला नाही असे दिसते. सोशल मीडियावर हिंदूंच्या भावनांवर विश्वास ठेवला तर ते आपल्या महान छत्रपती शिवाजी महाराजांनाही प्रश्न करतील की त्यांनी मुस्लिम आक्रमकांना काही किंहे का परत दिले होते. भगवान श्रीकृष्णाला पांडवांसाठी फक्त पाच गावं मिळवून वाद मिटवण्याचा होता याचा अर्थ ते डरपोक होते का? त्या काळातील सर्व घटकांच्या प्रकाशात योग्य धोरण अवलंबण्यासह सर्व गोष्टी व्यापक दृष्टिकोनातून समजून घेणे आवश्यक आहे.

४. गेल्या दशकात आपल्या देशाने सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या दिशेने लक्षणीय प्रगती केली आहे. २०१४ मधील १.७ ट्रिलियनच्या अर्थव्यवस्थेपासून २०२४ मध्ये जवळपास ४ ट्रिलियनच्या अर्थव्यवस्थेपर्यंत मजल मारली आहे, आपण निव्वळ निर्यातदार होण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कुटनीती आवश्यक आहे, ज्यासाठी त्या देशातील धर्मांचा विचार न करता प्रत्येक देशाचा पाठिंबा आवश्यक आहे. हे लक्षात घेऊन, आपण एक सकारात्मक प्रतिमा तयार केली पाहिजे आणि त्याचवेळी इस्लामिक आक्रमण आणि नंतर युरोपीय आक्रमणामुळे आपल्याला खूप त्रास सहन करावा लागला हे कथन जागतिक स्तरावर स्थापित केले पाहिजे. तरीही भारत देश म्हणून शांती आणि समन्वय असलेल्या जगासाठी कायदेशीर आणि शांततेने सर्वकाही आवश्यक ते करायचे आहे.

५. बांगलादेशात हिंदूंच्या विरोधात जे काही चालले आहे ते अतिशय त्रासदायक आहे आणि आपण शतकानुशतके चालत आलेल्या समस्यांना अशा पद्धतीने विरोध करणे चुकीचे ठरेल, कारण यामुळे बांगलादेशातील आपल्या बंधू-भगिनींना आणखी त्रास होईल.

६. इस्लामिक शिक्षणतज्ज्ञ आणि त्यांच्या धार्मिक नेत्यांनी मोकळेपणाने भुतकाळ मान्य करावा आणि संघ सरसंघचालक मोहन भागवत यांच्या विधानाचे स्वागत करावे. सोबतच, इस्लामिक आक्रमकांनी मंदिरे पाडून मशिदी बांधल्या, हे जाहीरपणे मान्य केले पाहिजे, त्याचा त्यांनी निषेध करायला हवा. यामुळे जगभरातील सर्व हिंदूंच्या हृदयात उबदार भावना निर्माण होतील आणि सद्भावना आणि शांतीचा मार्ग पुन्हा प्रस्थापित होईल.

मुस्लिम नेत्यांनी भूतकाळात झालेल्या चुका मान्य करण्याची ही संधी सोडू नये; असे केल्याने पिढ्यान्पिढ्या यातना भोगत असलेल्या हिंदूंची नाराजी कमी होण्यास मदत होईल. हिंदूमध्ये फूट पाडणे सोपे आहे, परंतु जर सोशल मीडिया तज्ञ खरोखरच हिंदूत्वासाठी कटिबद्ध असतील, तर केवळ प्रतिक्रिया देण्याऐवजी आपण ख्रिश्चन मिशनन्याद्वारे मोठ्या प्रमाणावर होणारे धर्मांतर, बांगलादेशी आणि रोहिंया मुस्लिम, आर्थिक जिहाद, लव्ह जिहाद आणि इतर अनेक समस्या यासारख्या हिंदू समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्यांसाठी पुरेसा वेळ दिला पाहिजे. भारताच्या विविध भागातील या सर्व समस्यांवर आपण सर्व हिंदूंनी कायदेशीररित्या सोडवल्या पाहिजेत.

हिंदूंनी, जगाला एकत्र आणण्यासाठी एकत्र काम करूया...

ग्रहसंकेत

(रविवार, १२ जानेवारी ते शनिवार, १८ जानेवारी २०२५)

नारायण जगन्नाथ कारंजकर, ज्योतिष भास्कर

च्येष्ट पत्रकार, फिल्टर पंपाजवळ, माढा रोड, मु.पो.कुर्दुवाडी, जि.सोलापूर (भ्र. ९४२३७५८४०१)

* रविवार, १२ जानेवारी- श्री सिध्देश्वर यात्रा सोलापूर, स्वामी विवेकानंद जयंती, राजमाता जिजाऊ जयंती, राष्ट्रीय युवादिन * सोमवार, १३ जानेवारी- शाकंभरी पोर्णिमा, माघ स्नानारंभ, धनुर्मास समाप्ती, कुलधर्म, अन्वाधान, रेणुका यात्रा सौंदर्यी, यमाई यात्रा औंध, काळुबाई यात्रा मांडरगाव * मंगळवार, १४ जानेवारी- मकर संक्रांती (रवि ८: ५५ मि. मकरेत, पुण्यकाल ८:५५ ते १६:५५), मार्लेश्वर यात्रा मारळ, वीर जीवा महाले पुण्यतिथी, भगवान बाबा पुण्यतिथी, राजा भगिरथ जयंती, मराठा शौर्य दिवस बसताडा पाणीपत * बुधवार, १५ जानेवारी- करिदिन, किंक्रांत, श्री गणेश यात्रा सिध्दापूर, सेना दिन, जड विसवलिंशेश्वर महास्वामी रथ, केसर जवळगा, श्री खंडोबा यात्रा कोरठण पिंपळगाव रोटा * गुरुवार, १६ जानेवारी- छत्रपती संभाजीराजे राज्याभिषेक दिन, महादेव गोविंद रानडे पुण्यतिथी * शुक्रवार, १७ जानेवारी- संकट चतुर्थी (चंद्रोदय- मंबई- २१:३२, अहिल्यानगर- २१:२३, कलबुर्गी-२१:१६, कोल्हापूर-२१:१७, जालना-२१:१८, धाराशिव-२१:१९, नांदेड-२१:२२, पंढरपूर-२१:२२, परभणी-२१:२५, पुणे-२१:२८, बीड-२१:२९, बीदर-२१:३३, लातूर-२१:३६, विजापूर-२१:२१, छत्रपती संभाजीनगर-२१:२१, सांगली-२१:२६, सातारा-२१:२८, सोलापूर-२१:२०) तळेश्वर यात्रा तळदेव, तात्या महाराज पुण्यतिथी दहिवडी * शनिवार, १८ जानेवारी- संत जळोजी - मळोजी सुतार महाराज पुण्यतिथी पंढरपूर, श्री धुडा महाराज देगलूरकर पुण्यतिथी पंढरपूर

मुहूर्त:- * साखरपुडा- मुहूर्त नाही * डोहाळ जेवण- १२ जानेवारी (११ पर्यंत) * जावळ- १२ जानेवारी (११ पर्यंत)

मेष :- गोड रहा, गोड बोला

बंधनात नका ठेवू कोणाला जे आपलं असेल ते जाणार नाही, मतलबी असेल ते धांवणार नाही. मंगळवारचा शुक्र- गुरु केंद्र योग आर्थिक प्रगती करणारा आहे. महत्त्वाची कामे आताच करून घ्या. संक्रांतीसच गोड बोलून चालणार नाही. आजच्या युगात नेहमीच गोड रहा, गोड बोलावे. चिकाटीने रहावे, प्रगती होत जाईल. अपेक्षित फलप्राप्ती होत जाईल. प्रगती घडेल. शुभ ता. १४, १७

वृषभ:-नव्या संधीचे स्वागत करावे

दुसऱ्यांना मार्गदर्शन करून प्रेरणा देणे एक चांगलीच सेवा आहे. राशीतील गुरुचा राशी स्वामी शुक्राशी केंद्रयोग करीत आहे. त्यामुळे कार्यक्षेत्रात मनासारखी प्रगती होईल. कौटुंबिक जीवनात आनंदादायी घटना घडतील. उत्साह, घडाडी वाढविणार्या घटना घडतील. नव्या संधीचे स्वागत करावे. अनुकूलता वाढत जाईल. आत्मविश्वास वाढेल. सुख-स्वास्थ्य लाभेल. शुभ ता. १२, १४

मिथुन:- नव्या विचाराना चालना

एकातात राहणे हेच आपणाला चांगला माणूस बनवू शकते. भाग्यातील शुक्राचा गुरुशी होणारा केंद्रयोग प्रगती करणारा आहे. खर्च वाढला तरी प्राप्तीही तशीच चांगली होत जाईल. कौटुंबिक जीवनात सुख स्वास्थ्य लाभेल. कार्यक्षेत्रातील निर्णय विचाराने घ्यावेत. नव्या विचाराना चालना मिळेल. अडचणीतून मार्ग निघत जाईल. वादविवादाचे प्रसंग टाळावेत. शुभ ता. १२, १४

कर्क:- समाधानकारक प्रगती

माणूस संकटात असतानाच काहीतरी चांगले शिकू शकतो. लाभातील गुरुची शुक्राशी होणारा केंद्रयोग आर्थिक प्रगती करणारा आहे. विकासाला चालना मिळेल. पडताली रवि-बुधामुळे अंगिकृत कार्यात समाधानकारक प्रगती साधता येईल. बँक, विमा, ज्ञानदान अशा क्षेत्रात सुसंधी लाभतील. शारीरिक तक्रारीकडे दुर्लक्ष करू नका. नव्या कामांना गती मिळेल. शुभ ता. १४

सिंह:-सौख्याच्या घटना

वेळ निघून गेल्यावर कदर केली की त्याला संत म्हणतात. कदर नाही. कर्मस्थ गुरुशी होणारा शुक्राचा केंद्रयोग कार्यक्षेत्रात प्रगती करणारा आहे. कौटुंबिक जीवनात सौख्याच्या घटना घडतील. योजलेली कामे मनासारखी होतील. अनावश्यक खर्च टाळावा. शुभ कार्यांबाबत अनुकूलता वाढेल. वेळीच योग्य ते निर्णय घ्यावेत. अडचणीतून मार्ग निघत जाईल. शुभ ता. १४, १७

कन्या:- महत्त्वाची कामे होतील

मोह नसावा पैशाचा, गर्व नसावा रूपाचा, झोपडी का असेना तिथं ध्यास असावा सुखाचा. भाग्यातील गुरुचा शुक्राशी होणारा केंद्रयोग कार्यक्षेत्रात अनुकूल फले देणारा ठरेल. अपेक्षित संधी लाभल्याने समाधान वाढेल. मनभेद संभवतात. अडचणीतून मार्ग निघत जाईल. महत्त्वाची कामे करून घ्यावीत. नव्या ओळखी लाभदायक ठरतील. शुभ ता. १४

पान २ वरून

आगळ्या चित्रपटांची वेगळी...

भारतीय स्थलसेनेतील एक उदयोन्मुख आणि उत्साही क्रीडापटू जवानाचे चंबळ खोऱ्यातील दुर्दात दस्यूमध्ये झालेल्या हृदयद्रावक प्रवासाचा विस्मयचकित करणारा आविष्कार होता 'पानसिंग तोमर' (२०१२) हा इरफान खानच्या कल्पनातीत अभिनयाने नटलेला चित्रपट..! तीच बाब, सिल्क स्मिता या दुर्दैवी व शापित चित्र अप्सरेच्या वेदानादायी जीवन-प्रवाहाचे जिवंत चित्रण असलेला 'द डर्टी पिक्चर' (२०११) या चित्रपटाची. विद्या बालनने समरसून वठविलेली भूमिका लाजवाब.. अशाच धर्तीचा, मल्याळम प्रौढ चित्रपटातील गाजलेली तारका शकीला हिच्या आयुष्यावर बनलेला 'शकीला' (२०२०) हा चित्रपट ऋचा चव्हा हिच्या प्रभावी अभिनयासाठी लक्षात राहतो. लाजाळू, भिडस्त व शैलीदार फलंदाज अझरुद्दीनच्या गुंहेगारी वतुळात लिप्त होण्याच्या कालखंडावर आधारित 'अझर' (२०१६) हा चित्रपट तदन खोटादर व बटबटीत होता. दुर्दैवी व वादग्रस्त अभिनेता अजय देवगनच्या आयुष्यावर आधारित 'संजू' (२०१८) हा एक विश्वसनीय व प्रामाणिक चित्रपट होता. सॅनिटरी नॅफिकस बनवण्याच्या व त्यांच्या प्रचारप्रसारासाठी झपाटलेल्या मुरानाथन अरुणाचलम यांच्या आयुष्यावर 'फुल्लू' (२०१७) व 'पॅडमंभन' (२०१८) असे दोन उद्बोधन करणारे चित्रपट बनले. छोट्या व दुर्गम राज्यातून येऊन क्रीडा विश्व गाजवणारे मेरी क्रोम व सर्वांच्या लाडका 'माही' महेंद्रसिंग धोनी यांच्या जीवन संघर्षाला पडदावर सुरेखरीत्या मांडणारे 'मेरी क्रोम' व 'एम. एम. घोनी : अनटोल्ड स्टोरी' हे चित्रपट आवर्जून बघण्याजोगेच. अतीव धाडस, प्रसंगावधान, शौर्य व बलिदान यांची गाथा असलेले

'नीरजा' व 'गुंजन सक्सेना : द कारगिल गर्ल' हे सदैवा स्फूर्ती देत राहतील. झोपडपट्टी फुटबॉलद्वारा गुंहेगारी व दारिद्र्य निर्मूलन करण्यासाठी आयुष्य वेचलेल्या विजय बामसे यांच्या आयुष्यावरील 'झुंड', अतीव कष्टाने जीवनातील सर्व संकटांवर मात करून आयपीएस अधिकारी झालेल्या मनोज शर्मा यांच्या आयुष्यावरील '१२ वी फेल्', सॅम माणेकशा यांची वीरगाथा प्रस्तुत करणारा 'सॅम बहादुर', महावीरसिंह फोगाट यांच्या ध्यासावर आधारलेला 'दंगल' (२०१६), डोंगरात बोगदा खणण्यासाठी आयुष्याची उमेदीची वर्षे वेचलेल्या दशरथ मांझींची जीवनकथा 'मांझी : द माऊंटन मॅन', कॅन्सर विक्रम वत्रा यांची कारगिल युद्धातील दैदीप्यमान कामगिरी दर्शविणारा 'शेरशाह'. एका संवेदनशील परंतु समलैंगिक प्राध्यापकाच्या आयुष्याचे निघालेले थिंडवडे विषण्ण करणाऱ्या पद्धतीने मांडणारा 'अलीगढ', पंजाबी लोकगीत गायकाची धूमकेतू कहाणी 'अमरसिंग चमकिली' (२०२२) असे अनेकविध चरित्रपट आपले कला आकलन व कला-भान समृद्ध करते जाहले आहेत. या मांदियाळीत भारतल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर बनलेल्या, मम्मूटी अभिनेत व डॉ. जन्वार पटेल दिग्दर्शित 'डॉ. आंबेडकर' (२०००) व जी. व्ही. अय्यर दिग्दर्शित 'स्वामी विवेकानंद' (१९८८) या लोकोत्तर चरित्रपटांचा गौरवशाली उल्लेख केल्याशिवाय हा लेख संपन्न होऊ शकतच नाही. 'अँक्सिडेंटल प्राईम मिनिस्टर' व 'मै अटल हँ हेदेखील उत्तम चरित्रपट होते. चरित्र उज्वल, चरित्र नायक ऊर्जस्वल, करून असाधारण कार्य, गाजवे असामान्य कर्तृत्व..! (लेखक सिनेमाचे अभ्यासक आहेत.)

!! शुभ भवतु !!

पान २ वरून

आभारं

आले आणि सुंठ

'आले आणि सुंठ' यांना आयुर्वेदिक औषधामध्ये फार महत्त्वाचे स्थान आहे. शरीर स्वास्थ्यासाठी आपल्या दैनंदिन आहारात आल्याचा उपयोग करणे नितांत आवश्यक आहे. आल्यात एक प्रकारचे सुगंधी तेल असते. त्यात आहार पचविण्याची मोठी शक्ती आहे. आले भारतात सर्वत्र उष्ण व ओल्या प्रदेशात म्हणजे मद्रास, केरळ, पश्चिम महाराष्ट्रात विपुल प्रमाणात होते. आल्याचे जमिनीत हळद, रताळ्याप्रमाणे कंद येत असतात. आले हे सुंठीपेक्षा सौम्य आहे.

आलीचा बटवा

नावायण कावंजकव

भ्र. ९४२३७५८४०१

वि विध भाषी नावे:- आल्यास संस्कृत- आर्द्रक, हिंदी-आर्द्रक, अदरक, आदा, गुजराती- आदू, इंग्रजी- जिंजर, लॅटिन- झिंझिबर, ओफीसीनेलीस अशी विविध भाषेत नावे आहेत. **गुणधर्म:-** आले दीपक, पाचक, सारक, उत्तेजक, रूचीकारक, उष्ण, तिखट असून ते सूज, कफ, वायु, कंठरोग, दमा, खोकला, अनाह वायू दूर करणारे आहे. तसेच आले वात, कृमी, श्वास, कास, शूळ, आमवात, मूळव्याध, पोटाचे विकार, डोकेदुखी, शितपित्त, कावीळ, संग्रहणी, हृदयरोग वगैरामध्ये लाभकारी आहे.

आल्यापासून आलेपाक तयार करतात. त्यात वेलची, जायफळ, जायपत्री, लवंग इत्यादी वापरतात, त्यामुळे आलेपाक श्वास, कास, अग्निमांघ, अरुचिच अत्यंत उपयोगी ठरते. तो स्वादिष्ट असतो. **आल्याचे औषधी उपयोग:-** सर्दी, पडसे, खोकला, दमा या विकारावर आल्याचा रस व मध एकत्र करून रुग्णास चाटण्यास द्यावा गुणकारी आहे. अपचन, जीर्ण अतिसार, आव विकारात एक तोळा आल्याच्या रसात लिंबाचा रस मिसळावा. त्यात थोडे सैंधू मीठ हे मिश्रण घ्यावे. आल्याच्या रसात साखर किंवा गुळ मिसळून त्याचे सरबत तयार करावे. ते पोटशूळ, हगवण, दुर्गंधी यावर उपयोगी आहे. अपचनामुळे हावण लागली असता आल्याचा रस बेंबोवर चोळला असताही गुण येतो. वांती (उलटी) वर आल्याचा रस चमचा व पांढर्या कांदाचाच रस एक चमचा एकत्र मिसळून द्यावा. लहान मुलावर हा उपचार करू नये.

देकर सतत येऊ लागल्या तर आल्याचा रस एक चमचा त्यात चिमूटभर पादेलोण घालून दिवसातून दोन वेळा द्यावा. वृद्धावस्थेत हातपाय दुखातात, घबराट निर्माण होते, कफ वाढतो. त्यावर चहा किंवा दुधामध्ये आल्याचा तुकडा बारीक करून टाकावा व उकळून ते प्यावे. तसेच वृद्धावस्थेतील पचनक्रियेच्या तक्रारीवरही आल्याचा काढा गुणकारी ठरतो. (आल्याचे वारीक तुकडे करावे, व ते उकळल्या पाण्यात टाकून चहाप्रमाणे त्याचे पेय तयार करावे. दुधात घेतले तरी चालते. हातपाय थंड झाल्यासही हातापायास आल्याचा रस चोळावा. वरीलप्रमाणे आल्याचा काढा दिल्यानेही फायदा होतो. कानदुखीवर आल्याचा रस कोमट करून ३-४ थेंब कानात घालावा. कानदुखी थांबते.

सर्दीवर सुंठीचा चहा जसा उपयोगी आहे. तसेच सुंठीचे चूर्णही उपयोगी ठरते. हे चूर्ण तपकिरीप्रमाणे थोडेसे नाकात ओढावे. त्यामुळे थोडीसी अस्वस्थता वाटेल पण नाकातून सर्व पाणी निघून जाऊन सर्दी त्वरित कमी होते. शिंका येत असल्याने लहान मुलांना हे सुंठ चूर्ण ओढण्यास देऊ नये. पुरुषांनी सर्दीवर हा उपाय करावा. फारच गुणकारी आहे. मुच्छ्रां आल्यासही सुंठीचे चूर्ण हंगवावे. तापात रुग्णास सतत तहान लागते. त्यावर सुंठीचे पाणी वरचेवर देत जावे. अपचनामुळे पातळ शोचस होते. अशावेळी सुंठीचे चाटण घ्यावे. सुंठ व जायफळ पाण्यात उगाळून त्यात तुकडा व तूप मिसळून ते अग्निवर कढविले असता, ते चाटण तयार होते. सुंठ ही योगवाही असल्याने पोटशूळ, अजीर्ण, वात विकारावर उपयोगी आहे. थंडी तापावर सुंठ, दालचिनी, तुळशीची पाने व खडीसाखर याचा काढा दिल्याने फायदा होतो. सर्दी, हवेने सूज आली असता सुंठ गोमूत्रात उगाळून लावली असता सूज उतरते. पोटात कित्येकाना कळ करते. त्यांनी रेचक औषधात सुंठ दिली असता पोटात कळ येत नाही व वायू धरत नाही. आव व मुरडा यावरही सुंठ, वाळा, हिरडा, आवळकाठी याचे चूर्ण गूळ व तूप पाकात घेतले असता आव, मुरडा बरी होते. आमातिसार, आमसंग्रहणी यावरही सुंठीचे चाटण वापरले जाते. तापास फार घाम येत असल्यास सुंठीचे चूर्ण अंगस लावावे. पोत फुगणे व दुखणे, कपट डेकना येणे यावर सुंठीचे चूर्ण गुळासमवेत घ्यावे. जीर्ण ज्वरावर ताकाच्या निवळीत सुंठ उगाळून घ्यावी. आमवातावर म्हणजे सांघे दुखी यावर सुंठ व गोखरू यांचा काढा द्यावा. अर्थ डोकेदुखीवर (अर्थ शिशी) पाण्यात किंवा शेळीच्या दुधात सुंठ उगाळून २-३ थेंब ज्या बाजूचे डोके दुखते त्या विरुद्धच्या नाकगुडीत घालावे. वारंवार मोठ्या प्रमाणात लघवी होत असल्यास आल्याचा रस एक चमचा खडीसाखर पूड घालून द्यावा. सकाळ-संध्याकाळ २-३ दिवस हा उपचार केला असता लघवीचे प्रमाण कमी होते.

आले स्वादिष्ट व पाचक असल्यामुळे जेवणापूर्वी आले व सैंधव एकत्र करून खावे. त्यामुळे पचनक्रिया चांगली राहते. आरोग्यही चांगले राहते. तोंडास रुचि नसताना आले, सैंधव खावे. लाभप्रद ठरते.उदर रोगावर

पान २ वरून

तिळगूळ घ्या आणि...!

कोकणात काही गावांमध्ये आपल्या घरचे तांदूळ दुसऱ्यांच्या घरच्या आधणात शिजवतात. दुसऱ्यांच्या घरचा नारळ सोलतात. गंगेत स्नान करण आणि गंगातीरावर दान करणे म्हणजे भाग्याची परिसीमा समजली जाते. संक्रांती देवतास्वरूप आहे. लांब ओठ, नाक आणि नऊ हात असलेल्या संक्रांतिदेवीने या दिवशी संक्रासुराची हत्या केली होती. तिचे वाहन, अलंकार, शस्त्र दरवर्षी बदलतात. ती एका दिशेकडून येते, दुसऱ्या दिशेला जाते आणि त्यावेळी तिसऱ्या दिशेकडे पाहत असते. जेथून येते त्या दिशेला समृद्धी मिळते, जेथे जाते व पाहते तिथे संकट कोसळते. त्यामुळे संक्रांत आली म्हणजे संकट आलं असा समज रूढ आहे. पण आपल्या संतसाहित्याने नेहमीच संक्रांत हे संक्रमणाचं प्रतीक मानलं आहे. वार्डेट गुण सोडून चांगल्याकडे जाण म्हणजे संक्रांत. एकमेकांमधलं प्रेम वाढवणं म्हणजे संक्रांत. भोगी, संक्रांत आणि किंक्रांत अशा तीन दिवसांमध्ये हा तिळगूळाचा गोड सण. संक्रांतीचा दुसरा दिवस म्हणजे कर किंवा किंक्रांत. या दिवशी शेगडीच्या अवतीभवती बसून तांदूळ-बेसनाचे किंवा साधे कणकेचे तिखटमिठाचे धिरेडे खाण्याचं सुख प्रत्यक्ष अनुभवलं पाहिजे. रथसप्तमीला घोड्यांच्या रथात बसलेल्या सूर्याची रांगोळी पाटावर काढून पूजली जाते. आई गोवरीवर सुगड्यात दूध तापवून सूर्यनारायणासाठी ऊतू जाऊ द्यायची. दिवसभर कपट उपसणाऱ्या सूर्याला थोडं दूध पाजूया नं. अशाच छोट्याछोट्या गोष्टींमधून आयुष्यभराच्या मोठ्या गोष्टी आपण शिकलो. तिळगूळ घ्या हो! आणि गोड गोड बोला! भांडा, भांडा, भांडा! पण एकच व्हा पुन्हा! खरोखरीच, आपल्या संस्कृतीच्या या अमरकाव्यात समग्र जीवनाचे सार सामावले आहे.

पान ५ वरून

वर्तिंद्रनाथ टागोबः वाक्सा आणि कार्य

अनेक भाविक श्रद्धेपोटी या रथाची दोरी ओढत असतात. या नाटकात देखील असाच एका गावी रथोत्सव असलेला दाखवला आहे. रथ निघण्याची वेळ होते आणि लोक रथाची दोरी ओढायला सुरुवात करतात. परंतु रथ जागचा हालत नाही. या प्रकाराने गावातील लोक भयभीत होतात गावावर देवाचा कोप झाला आहे अशी त्यांची भावना होते. या प्रकारानंतर गावातील कष्टकरी लोक रथ ओढण्यासाठी पुढे येतात आणि काय आश्चर्य तो रथ पुढे सरकतो. रथ नेहमीच्या राजमार्गाने पुढे न जाता श्रमिकांच्या घराकडील रस्त्यांवरून जातो. त्या नाटकाचा नायक याप्रसंगी तेथे उपस्थित असतो. त्यालाच सर्वे जण या घटनेचा अर्थ विचारतात. तेव्हा तो म्हणतो, रथाचा हा दौर सगळ्यांना एकत्र आणणारा आहे. सर्वांना एका रांगेत बसवणारा, एका बंधनात बांधणारा हा दौर आहे. हा दौर आत्मियतेचा आहे. त्यातूनच सर्वांचा विकास साधणारा आहे. राष्ट्राचा भाग्यविधाता या रथाचे सारथ्य करीत आहे. सर्वांच्या सहकार्यानेच हा रथ पुढे जाणार आहे. आज आपण 'जे सबका साथ, सबका विकास' म्हणतो ते या नाटकातून रवींद्रनाथानीं प्रत्यक्षत आणले होते. या नाटकाबद्दल रवींद्रनाथ एका ठिकाणी म्हणतात, हा रथ म्हणजे प्रगतीचे निदर्शक आहे. रथ थांबला म्हणजे प्रगती थांबली. गतिहीनता म्हणजे मानवी समाजाचे सर्वांत मोठे दुर्दैव. रथाचा दौर म्हणजे मनुष्यमात्राला एकत्रित ठेवणारा एक धागा, एक बंधन. या एकत्र ठेवणार्या धाग्याला भेदाच्या, विषमतेच्या, असत्याच्या अनेक गाठी पडल्यामुळे हा दौर रथाला प्रगतीच्या दिशेने नेण्याच्या उपयोगाचा राहत नाही. म्हणूनच रथ पुढे सरकत नाही. जेव्हा मानव समाजातील भेदाभेद, विषमता दूर होईल, तेव्हाच प्रगतीचे प्रतीक असलेला हा रथ पुढे जाईल. पुढे रवींद्रनाथानीं चित्रांगदा, चंडालिका, श्यामा यासारखे अनेक नाटके लिहिली. त्यांची नाट्य संपदा मोठी आहे आणि त्यांच्या सर्वच नाटकांचा आढावा घेणे शक्य नाही. परंतु त्यांच्यातील एक समान सूत्र असे सांगता येईल की त्यांच्या नाटकांमध्ये कथानक कोणतेही असले तरी 'माणूस' प्रधान आहे. रवींद्रनाथ हे सौंदर्यपूजक होते. त्यामुळे आपल्या नाटकांमध्ये त्यांनी जीवनातील सौंदर्य दाखवण्याबरोबरच जीवनातील कुरूपतेवरही प्रहार केले आहेत. अनिष्ट प्रथा, रूढी, परंपरा यावर मात करून प्रगतीकडे वाटचाल करणे असा आहे. माणूस निसर्गाशी एकरूप झाला तरच तो सुखी होईल अशी त्यांची भावना होती. त्यांचे सर्व साहित्य याच उदात्त भावनेचा उद्बोध करते.

सकारात्मकतेचे तत्वज्ञान

डॉ. जितिन ह. देशपांडे

deshapandeh@gmail.com

चरैवेति चरैवेति ..

सकारात्मकतेचे तत्वज्ञान २४९

जगल स्नान' (फॉरेस्ट बाथिंग किंवा जपानी भाषेत शिनरॉ-यॉकू) ही संकल्पना १९८० च्या आसपास जपानमध्ये स्थिरावली. कारखान्यांमधील शिणलेल्या कामगारांच्या उपचारांसाठी आणि देशातील जनसमुदायाला एकप्रकारे प्रचंड जंगल संपत्तीकडे नव्याने नेण्यासाठी.

कदाचित स्वतःला निसर्गानुभूती मध्ये विसर्जित करण्यासाठी त्वचा (स्पर्श), नेत्र (रंग), कर्ण (श्रवण), नासिका (गंध) आणि जिह्वा (रस) या पाचही ज्ञानेंद्रियांचा वापर करण्याची प्रेरणा देण्यासाठीच ही संकल्पना मांडली गेली असावी. हा वापर स्वास्थ्यासाठी अनेकप्रकारे उपयुक्त ठरतो. शिनरॉ-यॉकू हे तत्व पूर्वीच्या अनेक ध्यानपद्धतींचे सार असून सजगतेकडे नेणारे एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे.

संस्कृतमध्ये चरैवेति या संकल्पनेमध्ये फार पूर्वी या मार्गाने तणावमुक्तीची पाऊलवाट अधोरेखित केलेली आहे. निसर्गाची विविध रूपे आपल्याला सतत वाटचाल करण्याची प्रेरणा देतात. सूर्य हा सर्वांसाठी प्रेरणा आणि उर्जेचा स्रोत आहे कारण तो कधीही निष्क्रिय बसत नाही, कधीही विश्रांती घेत नाही. सूर्याला आपला आदर्श बनविले, तर केवळ आपण एकटे जीवनात यशस्वी होऊ असे नाही तर सर्व लोकांसाठी ती ऊर्जा, प्रकाश आणि सक्रियता देणारी प्रेरणा होईल. पृथ्वीही सतत फिरत असते, तिच्या गतिशीलतेमुळेच चराचरगत जीवन संभवते. जरा कल्पना करू की काही क्षणांसाठी हे सर्व आपला वेग विसरून स्थिर झाले तर काय होईल? कदाचित त्यादिवशी सुष्टीही टिकणार नाही. चालणे आणि नेहमी फिरणे हेच जीवनाचे द्योतक आहे. संपूर्ण सुष्टी फिरत असते. तिचा अंश असल्याने आपणही विकसित होत राहणारे हे आपले कर्तव्य आहे. आपले ध्येय साध्य करण्याच्या दिशेने वाटचाल करत रहावी चरैवेति . चरैवेति .

चरैवेतीचा अर्थ पुढे जाणे आणि जात राहणे असा आहे. कारण मानवी जीवनातील यशाचा मार्ग योग्य दिशेने सतत पुढे जाण्यातच दडलेला आहे. कारण कठोरनिपदामध्ये उल्लेख केल्याप्रमाणे िं; उत्तिष्ठत जाग्रत िं; म्हणजे जीवनात तेच लोक यशस्वी होतात जे जागे होतात आणि पुढे जातात. आपल्या जीवनाचे जे काही उद्दिष्ट ठरविलेले आहे, त्या दिशेने निर्भय आणि शांत चिंतने वाटचाल करत राहिले पाहिजे. ध्येय गाठेपर्यंत हे सातत्य कायम राहिले पाहिजे. आपले ध्येय साध्य न करता थांबणे म्हणजे मृत्यूसमान आहे. आपल्या ऋषीमुनींनी रचलेले हे मंत्र अक्षय ऊर्जेचे स्रोत आहेत, जे मानवजातीला सतत पुढे जाण्याची प्रेरणा देतात. या मंत्रांमध्ये सर्वोच्च आध्यात्मिक अनुभूतीद्वारे उपदेश केलेल्या ३९;जीवनाच्या तत्वज्ञाना३९;चे स्पष्ट संकेत दडलेले आहेत. ज्याचा मुख्य उद्देश मानवाला योग्य मार्गदर्शन करणे हा आहे. हे मंत्र स्पष्टपणे जीवनाकडे एका आशावादी आणि सर्वसमावेशक दृष्टीकोनातून बघण्याचा संकेत देतात.

शिनरॉ-यॉकूसाठी नैसर्गिक पार्श्वभूमी आवश्यक

असते, पण सजग चालणे कोठेही शक्य असते, फक्त चालणारी व्यक्ती वर्तमानात- 'आज आणि इथे' असावी लागते ही पूर्वअट असते. शरीराने तुम्ही कोठेही असा, पण मनाने कोठे असता हे इथे महत्त्वाचे असते. सजग चालण्याचे संध्या फायदे शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्यासाठी यांवर चर्चा करू या.

२- असं म्हणतात- निसर्ग आपल्याला पुरेसे आशीर्वाद देतो आनंदी राहण्यासाठी, अंगी नम्रता बाळगण्यासाठी पुरेसे ओझे देतो पाठीवर, आणि कणखर ठेवण्यासाठी पुरेशा अडचणीही देतो. निसर्गाचे हे नियोजन आपल्यासाठी असते. हे वर्ष निसर्गाच्या अधिक सानिध्यात जावो. माणसांना सामावून घेण्याची ताकद आपली आणखी वाढो!

आपल्यापैकी बऱ्याचजणांसाठी पर्यायी सोय नसेल तर चालणे निवडले जाते आणि बरेचदा तो एक उपचार, एक निरर्थक विधी वाटू शकतो- अजाणता, नाही नोंद, नाही दखल या गटातील. हे साधेसे चालणेही आपल्याला पृथ्वीग्राहवीरल अर्थ प्राण्यांपेक्षा उजवे ठरविते, आपल्या मानवाला अन्य देते. शरीरमान साध देतंय तोपर्यंत हा सर्वव्यापी सवयीचा भाग आपल्याला पुरेसा अर्थ देतो. सजग चालण्यातून जाणवते -इथे गंतव्य महत्त्वाचे नाही, तर चिंतन करणाऱ्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करित स्वतःकडे अधिक ध्यान घ्यायचे असते.

या पथावर भलेही ते सकाळच्या रस्त्यांवर

टाकलेले पाऊल असो वा डोंगराआड दडणारा सूर्यास्त असो. 'एकाच वस्तूकडे वेगळ्या नजरेने दरेवेळी बघणे यालाच आनंद म्हणावा' असे प्रोफेसर मार्क विल्यम्स आणि डॉ डॅनी पेनमन आपल्या २०११ च्या 'मनानुभूती- गजबजलेल्या जगामध्ये असीम शांतता अनुभवण्याचे तंत्र' या पुस्तकात म्हणतात. धावपळ करत जवळच्या दुकानात काही खरेदी करण्यासाठी चालणे हे अवयवांसाठी पुनर्संचयाने गुपित असू शकते.

हे साधायचे कसे ?

चालताना शरीराच्या संवेदनांकडे लक्ष द्यायचे असते. पावलांना कसे वाटते? शरीरातील इतर स्नायूंचे समतोलालासाठी काय प्रयत्न होतात? चालताना आपोआप हातांची हालचाल कशी होते हेही नोंदविले गेले पाहिजे. आसपास काळजीपूर्वक निरखायला यायला हवे. खुल्या दिलाने आपल्या ज्ञानेंद्रियांना दृश्य, ध्वनी, गंध यांचा परिचय करून द्यायला हवा. सजग चाल अतिशय सोपी आणि वर्तमानात जगण्यासाठी अतिशय उपयुक्त असते. कोठेतही उपकरण, यंत्र यासाठी लागत नाही, फक्त चालण्याचा समावेश आपल्या दैनंदिनीत करावयाला हवा.

सजगतेने चालण्याचे लाभ-

संगणकासमोर, दूरचित्रवाणीच्या पडद्यासमोर तासनतास बसणे त्यांना वर्तनासाठी आपण उल्लास नकीच झालेला नाहीए. डेनिस ब्रम्ब्ले आणि डॅनियल

लीएबर्मन यांची २००४ ची अशी धारणा आहे की संयम, चिकाटी साठी मानवी शरीर तयार करण्यात आलेले आहे आणि त्यामध्ये असंख्य वैशिष्ट्ये अंतर्भूत आहेत. शरीराची प्रतिक्रिया स्नायूंच्या लवचिकपणाचा अस्त, स्थूल्य, हृदयविकाराची धास्ती आणि मनःस्वास्थ्यात घट या मार्गांनी व्यक्त होत असते. अशा-वेळी शरीराच्या हालचाली, व्यायाम मदतीला येते. त्यासाठी फार प्रशिक्षण, यंत्रसामग्री किंवा मुळात तंदुरुस्ती यांची गरज नसते. आपण स्वतःशी किमान असे मान्य करतो की चालण्याने डोक्यावरचा भार हलका होतो आणि स्वतःच्या विचारांकडे लक्ष देण्यासाठी वेळ मिळतो. असंही अनुभवाला येतं की एखाद्या समस्येशी आपण झगडत असलो आणि मोकळ्या हवेत थोडं भटकलो की बरेचदा आपण पूर्वी अज्ञात असलेल्या उत्तराला आंगुलकपणे भेटतो. सर्वसाधारण जनतेच्या आरोग्याशी चालण्याचा घनिष्ठ संबंध असतो. म्हणून जागतिक आरोग्य संघटनेने चालणे या कृतीला दैनंदिन उपक्रमात समाविष्ट करण्याची शिफारस केलेली आहे. पुरेशा शाश्वीय पुराव्यांनुसार असेही सुचविण्यात येते की आपण जितके क्रियाशील राहू तितकी हृदयविकाराची, उच्च रक्तदाबाची शक्यता कमी होते.

टाईप दोन प्रकारचा मधुमेह, चयापचयाच्या समस्या, स्तनांचा कर्करोग, पाठीचा कणा तसेच खुल्याचे आजार अशा अनेक संधाव्य विकारांशी तोंड देता येते. त्याचप्रमाणे आपल्या मानसिक स्वास्थ्यासाठी शारीरिक व्यायामाने खिन्नमनस्कतेशी सामना करण्याच्या शक्यता उणावतात, ताण कमी होतात, मूडमध्ये सुधारणा होते आणि आकलनाचे कार्य चांगले होण्यास मदत होते.

निव्वळ चालण्याचे फायदे इतके, मग त्यामध्ये मनानुभूती समाविष्ट केली तर ?

त्सग, चॅन आणि चारुंग यांनी २००८ साली असं सिद्ध केलं की सजग चालणे म्हणजे मानसिक आणि शारीरिक स्वास्थ्यासाठी सुधारणांची वावटळ म्हणता येईल. गत दहा वर्षांमध्ये सजग चालणे या विषयावर प्रचंड संशोधन झालेले आहे.

मूड आणि मनानुभूती -

२०१६ सालच्या एका अभ्यासामध्ये सजग चालण्याचा सकारात्मक परिणाम मूड वर झाल्याचे नोंदविले गेले आहे. गॉटिक यांनी २०१६ साली सजग चालण्याने चिंताग्रस्तता, लहरीपणा यामध्ये घट होते.

शारीरिक ताण आणि जीवनाची गुणवत्ता -

एका गटाला मानसिक तणावांचा त्रास होत असल्याने चार आठवड्यांसाठी सजग चालण्याची आठ सत्रे सराव करण्यास सांगितले. त्यांचे ताण आश्चर्यकारक रित्या कमी झाल्याचे आढळून आले आणि जीवनाची गुणवत्ता सुधारली. हा प्रयोग ट्यूट यांनी २०१३ साली केला होता.

निसर्गाच्या सानिध्यात हा चालण्याचा व्यायाम झाला तर प्रगत जीवनातील अनेक प्रश्न सुटू शकतात असं हॅन्सेन, जोन्स व टॉन्चीनी यांनी २०१७ मध्ये संशोधनपर १२७ पेपर्सचा अभ्यास करून विधान केले.

खालील सुधारणा संभवतात असं त्यांनी लिहून ठेवलंय -

३ - क्षसन यंत्रणेच्या कार्यक्षमतेत वाढ

- रोगप्रतिकारक शक्ती सुधारणा
- रक्तभिसरण प्रणालीची कार्यक्षमता सुधारणे
मानसिक दृष्ट्या व्यक्ती शिथिलता आणि विरगुळा यांची अनुभूती घेते. थोडक्यात शारीरिक व मानसिक लाभातून मिळालेली संपत्ती जर टिकवून ठेवायची असेल तर सजग चालणे सुरु राहायला हवे.

सुरुवात-

सजग चालण्याची काही विशिष्ट परिभाषा नसली तरीही ध्येय सुस्पष्ट आहे - निसर्गातून हिंडताना जाणीवपूर्वक सजगता बाळगणे हे फायदेशीर असते. ही जाणीव बाहेर आणि आतमध्ये काय सुरु आहे याबद्दल वर्तमानात राहणे आणि स्थैर्य शोधणे हाच हेतू असावा.

- विचलित व्हायला होणार नाही असं स्थळ यासाठी निवडावे - बाग, सुस्त गल्ली काहीही निवडावे.

- हलके आणि आरामदायी कपडे असावेत, पायात बूट असावेत.

- एकाजागी काहीवेळ स्थिर उभे राहावे आणि कसं वाटतंय याची चाहूल घ्यावी.

- शरीराची ठेवण विचारात घ्यावी, शरीराचे वजन, बुटातील पायांमधील जाणवा, स्नायू यांच्यामधील समतोल चाचपावा.

- थोडावेळ दीर्घक्षसन करावे आणि हळूहळू वर्तमानात यावे.

गती-

- चालण्यास सुरुवात करावी, आधी किंचित मंदपणे चालावे.

- शक्य तितक्या सजगपणे चालावे.

- प्रत्येक पावलाचा, प्रत्येक स्नायूचा, स्नायुबंधाचा आढावा घेत राहावे.

- चालताना संवेदनांकडे ध्यान असावे.

- वृक्षांमधून वाहणारा वारा कानात भरावा

- कापलेलं गवत हंगावे

- वेडेच्यावर पावसाचे हलके स्पर्श अनुभवावे

- आसपासच्या दुकानांच्या खिडक्यांवर पडणारे वाहनांच्या दिव्याचे प्रकाश आणि सावल्या यांचा खेळ बघावा.

- क्षासांचे चलन जाणवते आहे कां ?

- सहज पण दीर्घ क्षसन असावे.

- चालताना, क्षासोच्छ्वास करताना मन कदाचित भरकटले तर विचारांना हळूवारपणे माधारी आणावे.

- आरामदायी आणि सुरक्षित वाटेल इतपत चालणे

- कायम हे ध्यानी ठेवावे की आपल्या ज्ञानेंद्रियांना उजेडित करणारे काहीतरी आसपास सतत घडत असते.

उपसंहार -

- ध्यान संपायच्या वेळी थांबून स्थिर उभे राहावे.

- थोडावेळ दीर्घक्षसन करावे.

४ - सरावाने आपल्या कौशल्यांमध्ये सुधारणा होत जाते हे जाणवते. सजग चालणे कदाचित सुरुवातीला वेळखाऊ वाटेल, पण हे चिकाटीने सुरु ठेवावे. आपल्यापैकी अनेकांसाठी वेळ हा महत्त्वाचा निकष असतो, पण सजग चाल हा दैनंदिनीचा भाग करून बघावा म्हणजे बदल आपसूक जाणवणारा सुरुवात होते.

जीवन दर्शन...

(भाग-४५)

बाधता कंवाद

प्रा.ज्ञानेश्र्वर कुलकर्णी(कतनी)

भ्र. ९४०३०२९७८

जो रजोरात चिमुकले हातपाय हलवत खेळ खेळत, पाळण्याला बांधलेल्या चांदव्याला लटकलेल्या कापडी चिमण्याकडे बघून. पायातील पंजणाच्या

धुंगाराच्या छुम छुम तालावर त्याचा खेळ रंगात आला होता. चांदव्याच्या आरशातलं रूप त्याला मोहित करत होतं. ते रूपही तितकच रंगात येऊन खेळत होतं. कोण कुणाला खेळवतय हेच कळत नव्हतं. सभोवताली लटकलेल्या कापडी चिमण्या मात्र त्यांच्या खेळाने नाचू लागल्या.

कधी तो जोरजोरात खिदळत होता तर कधी समाधिस्थ होऊन एकाग्रतेने आरशातील प्रतिबिंबाकडे पहात होता. तेव्हा तो एखाद्या-तपस्वी ऋषी सारखाच वाटत होता. त्याच्या प्रत्येक हालालाचालीची नकल ते आरशातील प्रतिबिंब करत होतं. तो कधी रडवेला चेहरा करी तर कधी बाळकृष्णा सारखं गोड मोहक असां स्मित करत असे, पण आपल्या सवंगड्याशी त्याचा खेळ मात्र सारखा चालूच होता. फरक एवढाच होता की, याची पाठ जमिनीकडे तर तोंड आभाळाकडे होतं आणि त्याचं मात्र तोंड जमिनीकडे तर पाठ मात्र आभाळाकडे होतं. अजून त्याला माया मोहाचा

पुसटसा स्पर्शही झाला नव्हता. आणि आरशातला तर? त्याला मल मूत्रांचं भानच नव्हतं म्हणूनच सुगंध-दुर्गंधाची जाणही त्याला नव्हती. पण पंचपक्वनाच्या ताटावर बसलेल्या माऊलीला याची चाहूल कशी लागली कुणास ठाऊक? भरलं ताट सोडून ती वाऱ्याच्या वेगाने आली आणि याचं मल मूत्र साफ करून धुपटं लंगोटे बदललं. काही काळ चांदवा त्याच्या नजरेआड झाला आणि त्यानं आकांडतांडव मांडला. त्या माऊलीनं त्याला पदराखाली घेतलं. त्याच्या दाट कुरूळ्या जावळतून बोटं फिरवत तिचा अमृत पांखा पाझरू लागला तेव्हा तिला ब्रह्मनांदी टाळीच लागली. तसा तो त्या अमृताचे चार घोट गुटु गुटु पिऊ लागला. पुन्हा त्याला पाळण्यात झोपवून ती माऊली अंगाई गाऊ लागली. तसा तो हे गंधर्व गायन ऐकत शांतपणे डोळे मिटून निद्रावैवीच्या कुशीत शिरला. त्याचं मल-मूत्र साफ करताना त्या माऊलीला कधी शिसारी आली नाही की कधी तिनं नाक डोळेही मुरडले नाहीत. उलट ती पंचपक्वनाच्या ताटावर बसल्यावर तिला ते अन्न आता अधिकच चविष्ट लागू लागलं.

कारण पुन्हा त्याच्यासाठी आपल्या दोन कलशा मध्ये अमृताची निर्मिती करायची होती तिला. बघता बघता त्यची नजर आता चांदवा सोडून डावी- उजवीकडे वळू लागली. एका अडंगार होऊन पाळण्याच्या खाली काय आहे याची जिज्ञासा त्याला वाटू लागली, अन् इथेच घात झाला आणि आकाशाकडे पाठ करून तो पालथा पडू लागला तशी माया त्याला बिलगु लावली आणि स्वरूपाला हळुच पाटमोरा झाला, तो कायमचाच. पाळणा दूर झाला तसा चांदवाही दुरावला.

कायण्यातला तो देह जमिनीवर आला आणि पंचमहाभूतातल्या पहिल्या भूताचा अर्थात पृथ्वीचा त्याला स्पर्श झाला. तो आता जमिनीवर पालथं पडून आकाशाकडे पाहू लागला, तेव्हा साऱ्यांनी कौतुकानं घर डोक्यावर घेतलं होतं. आणि पहिल्यांदा त्याला अहंकाराचा (गर्वाचा) स्पर्श झाला. समोर दिसेल ती वस्तू हस्तगत करण्यासाठी त्या वस्तूकडे धाव घेण्याची त्याची वृत्ती वाढू लागली. म्हणजे आता त्याच्याही नकळत स्वार्थ त्याच्यात भिनु लागला. आणि दोन्ही कोपरांच्या बळावर तो सरकत सरकत पुढे पुढे जाऊ लागला.

शोणानं सारवलेल्या जमिनीवर पोट घासू लागलं तसं भूकेंनं आपला वेग वाढवला. नंतर त्यानं पोट उचलून गुडघ्यावर रांगू लागला. रांगता रांगता पत्र्याच्या छिद्रातून पडणाऱ्या कवड्यांनं त्याला भूल पाडली आणि तो त्या कवड्याला चिमटीत

पकडण्याचा प्रयत्न करू लागला.

कवडसा चिमटीत येत नाही हे कळल्यावर त्यानं रडायला सुरुवात केली. आणि आता खऱ्या अर्थानं त्याच्या आयुष्यात रडीचा खेळ सुरु झाला. हळूहळू कवडसा पुढे पुढे सरकू लागला तसा तोही पुढे पुढे सरकू लागला. कवडशाच्या बाजूला बसून त्या कवडशाला पकडण्याचा त्याचा खेळ चालू झाला. त्याच्याही कळतनकळत आता त्याच्या बुडाला जमिनीचा आधार मिळत होता. कवडसा हळूहळू पांढऱ्याशुभ्र मातीने सारवलेल्या भिंतीच्या दिशेने वाटचाल करू लागला. तसा तोही भिंतीचा आधार घेत उभा राहून त्याने आपला प्रयत्न चालूच ठेवला. पण कवडसा काही हाती येत नव्हता. शेवटी कवडसा एवढा वर गेला की, तो उभा राहून आभाळाकडे हात उंचावला आणि इथेच त्याला आकाश तत्वाची ओळख झाली. उभे राहून सुद्धा जेव्हा तो कवडसा त्याच्या हाताला येईनासा झाला, तेव्हा तिथेच फक्तल मारून पुन्हा त्याची रडारड सुरु झाली. आणि नेहमी प्रमाणे आईनं त्याला कुशीत घेतलं तेव्हाच तो शांत झाला. पण कवडशाला पकडण्याचा त्याचा खेळ सूरतना.

एक दिवस त्यानं दारातून अंगणात पाहिलं तर चिमण्यांचा चिवचिवाट त्याच्या कानी आला आणि तो तिकडेच धाव घेऊ लागला. उंबरा ओलांडताना अडखळला, पडला, पुन्हा रडला पण अंगणातल्या चिवचिवाटात मग झाला. चिमण्यांनी दाने टिपले आणि भुरकन उडून गेल्या. तेव्हा पुन्हा तो रडू लागला. तेव्हा आई त्याच्या तळव्यावर आपली तर्जनी नाचवत गाऊ लागली, काव काव ये चिव चिव ये दाणा खा पाणी पे भुरकन उडून जा. त्याला मजा वाटली. मग तोही कधी जमिनीवर तर कधी आपल्याच तळव्यावर तर्जनी नाचवत आईची नकल करत 'भुरकन उडून गेली' म्हणत हात उंचाऊ लागला, तेव्हा त्याच्यावर कौतुकाची किती फुल उधळली गेली होती ?

दिवसा मागून दिवस जात होते. हातातला खुबुखुळा गेला आणि अन् पांगुळ गाडा आला. काही दिवसांनी तोही गेला आणि हातात पाटी-पेंसिल आली. तो पहिला दिवस उत्सवच होता. कधी आईचं तर कधी बाबांचं बोट धरून त्यानं शाळेची वाट धरली. हळूहळू माया मोहानं आपलं जाळं केव्हा त्याच्या भोवती विणायला सुरुवात केली हे त्याचं त्यालाच कळलं नाही. उरलेल्या पंचमहाभूतांची ओळखही होऊ लागली पण ती फक्त स्वार्था पुरतीच! महिन्या मागून महिने गेले, वर्षेही लोटली. नौकरी लागली चार पैसे हातात खेळू लागले. माया, मोह, अहंकाराबरोबरच प्रतिष्ठारूपी हडळ त्याच्या मानगुटीवर बसली. आणि त्याच्यातल्या अहंकाराला खतपाणी मिळालं.

जन्मदात्या आई-बापाची लाज वाटू लागली. प्रगतीचं आकाश त्याला खुणाऊ लागलं आणि एक दिवस अंगणातली चिमणी भुरकन उडून जावी तसा तो पोटा-पाण्यासाठी दूरदेशी भुरकन उडून गेला. हाताश नजरेनं चार डोळ्यांची फुलपाखरं हात हलवत निरोप देण्यापलीकडे काहीच करू शकत नव्हती. डोळ्यातील निरजनाच्या वाती आता मंद मंद होत चालल्या होत्या आणि त्याच्या कर्तुतवाची मशागत मात्र धगधगत होती. त्या धगधगत्या मशालीच्या प्रकाशापुढे निरजनातील वाती क्षीण झाल्या होत्या. त्यानं आकाशाला कवेत घेतलं होतं, पण पडिपूच्या अहारी जाऊन, याचं त्याला भानच नव्हतं. एक दिवस त्याच्यातला पुंडलिक जागा झाला. आणि त्याला कळून आलं की, हे सारं मिथ्या आहे. नेमकं त्याचवेळी त्याच्या हातात ज्ञानेश्वरी -गाथा आली आणि त्याचे पाय जमिनीवर टेकले. आई-बाबांचे पाय धरले. डोळ्यांतल्या द्रव्याणूंचा अभिषेक केला. शेवटी मायबापच ते... मोठ्या मनानं माफ केलं आणि हृदयाशी घट्ट कवटाळलं. भावनेला वाटा मोकळ्या झाल्या खऱ्या पण... तोवर फार उशीर झाला होता. त्याच्या हातात ज्ञानेश्वरी-गाथा बघून डोळ्यातली निरजनं तेजाळली. (क्रमशः)

India's Near East: अर्थ आणि दिशा अधोरेखित

पुस्तक पोपेक्षण

चन्द्रशेखर टिळक

भ्र. ९८२०२९२३७६

India's Near East: A New History हे पुस्तक दुकानात स्टॅण्डवर पाहिले आणि जागच्या जागी थककलो.

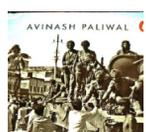
कारण: पुस्तकाचे शीर्षक. असे व्हायचे कारण म्हणजे, व्याकरणत किंवा शब्दकोशात Near या शब्दाचा तसा एकसुरी अर्थ सांगितला जातो. जवळ किंवा जवळपास. पण, माझ्या व्यावसायिक व वैयक्तिक जीवनात मी आपल्या देशात खुप फिरलो आहे. भटकंतीने मला एक शिकवले आहे. की, जेव्हा Near शब्दाचा अर्थ भौगोलिकदृष्ट्या जवळ किंवा जवळपास असा आणि इतकाच असतो तोपर्यंत काही अडचण नसते... हे इथच तर आहे असा लडिवाळपणा त्यात असतो.

महाराष्ट्राच्या घुळे- चोपडा भागात गेले की तिथली सर्वसामान्य माणसे जेव्हा पटकन म्हणतात की त्यांना मुंबई पेक्षा गुजरात किंवा मध्य प्रदेश जवळ मुंडते. तेव्हा अडचण नसते. कारण ते फक्त भौगोलिक अंतर सांगत असतात. त्यांची महाराष्ट्राशी असणारी भावनिक जवळीक सदैव निर्विवाद असते. पण जेव्हा जम्मू- काश्मीरमध्ये म्हणले जाते की वेळसंप्रगी दिल्लीहून निघालेले भारतीय लष्कर तिथे पोचण्याच्या आधी पाकिस्तानी फौजा आणि त्याही आधी कदाचित चीनी फौजा तिथे पोचतील तेव्हा ते फक्त भौगोलिक अंतर सांगत असतात का? लेखीभाषा आणि बोलीभाषा यात केवळ उच्चारचा फरक नसतो; तर अनेकदा भावनेचा फार मोठा फरक असतो हे या उपरोक्त भटकंतीने मला शिकवले आहे. आणि म्हणून मी पुस्तकाचे शीर्षक पाहून थककलो.

मणिपूर आणि इशान्य भारत हा विषय अतिशय संवेदनशील आहे. कदाचित काश्मीरपेक्षाही जास्त आणि तरीही त्यांची काश्मीरइतकी चर्चा होत नाही. व तुम्हाला आमच्यापेक्षा काश्मीर जवळ आणि जवळचे आहे हे वाक्य आसा- मणिपूर- मेघालय-मिझोराम-अरुणाचल-सिक्कीम- नागालँड -त्रिपुरामध्ये फिरताना अनेकदा ऐकावे लागते. अशाही अर्थाने Near ! ही ७ राज्ये आणि काश्मीर-जम्मू- लेह- लडाख यात अनेक बाबतीत साक्ष आहे. इथल्या समाज्यांचे बोलवते धनी इतर देश आजूबाजूचे आणि लांबचेही आहेत. हे त्यातले महत्त्वाचे साक्ष आहे. म्हणून या पुस्तकाचे नाव India's Near East असे असावे.

सकृत्दर्शनी, हे सर्वसामान्य वाचकांसाठी लिहिलेले पुस्तक आहे की एखाद्या विद्यार्थीला डॉक्टरेट मिळवी म्हणून सादर केलेला प्रबंध आहे

India's Near East: अर्थ आणि दिशा अधोरेखित

असा प्रश्न पडावा, अशी स्थिती आहे. कारण या एकूण ४६३ पाने परिशिष्ट तब्बल १३३ पाने परिशिष्ट स्वरूपाची आहेत. दुसरे

म्हणजे या पुस्तकाची सुरुवातच अशी आहे की या पुस्तकाचा विषय मणिपूरमधली परिस्थिती हा आहे की विद्यमान केंद्र सरकारचा या प्रकणातील असलेल्या व नसलेल्या सहभागाचा लेखाजोखा आहे असा प्रश्न पडावा अशी स्थिती आहे. हे पुस्तक वाचताना पटकन मनात येणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे, गावाचे, देशाचे नाव बदलणे हे कितपत महत्त्वाचे असते? बदललेले नाव त्याच्या बदललेल्या प्रवृत्तीचे निर्देशक असते का? नसल्यास देशाचे नाव ब्रह्मदेश होते तोपर्यंत त्याचे वागणे निदान सुसद्द होते; पण हे नाव म्यानमार होणे आणि तेव्हापासून ईशान्य भारत प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर चिघडायला सुरुवात होणे हा निव्वळ योगायोग असतो का ?

बर्मा ते ब्रम्हदेश ते म्यानमार... असा विचार करत असताना हे पुस्तक वाचत असताना लक्षात येणारी तिसरी गोष्ट म्हणजे या पुस्तकात या विषयाचा १९४७ ते २०१४ या ७७-७८ वर्षांचा विचार करत असताना ही ८ राज्ये व त्यांच्या आजूबाजूचे देश यातील घडामोडींचा तीन टप्प्यात विचार केला आहे. याबाबतची चौथी गोष्ट म्हणजे देशांतर्गत तसेच देशाबाहेरील घटक व घटना यांचा परस्पर - संबंध अनेकदा एकमेकांची कारणे आणि परिणाम यात बदलता राहिला आहे.

अरुणाचल - मिझोराम राज्यात जाण्यासाठी भारतीय नागरिकांनाही Inland Permit घ्यावे लागायचे हे त्याचे उत्कृष्ट उदाहरण होईल. हे प्रश्न सोडवताना प्रशासकीय उत्तरे देण्याचा वारंवार प्रयत्न झाला आहे. करात सवलत, केंद्रात स्वतंत्र खाते हे त्यातूनच घडले. पण त्याचा वेगळ्या परिणाम होत कार्य - प्रणयता कमी होऊन गडबड झाली का आणि असे हे रिकामे हात परकीय शक्तिंसाठी सहज साध्य गणित झाली का याचे दर्शन या

बांगलादेश सरकारच्या सध्याच्या भारतविरोधी पवित्र्यामुळे आधीच पाकिस्तान प्रायोजित दहशतवादाशी झगडणाऱ्या भारतासमोर आता नवे आव्हान निर्माण झाले आहे. नुकतेच बांगलादेशमधून आसाममध्ये शिरलेल्या दोन दहशतवाद्यांना अटक केल्याने सुरक्षा यंत्रणा सतर्क झाल्या आहेत. तपासात पुढे आलेल्या माहितीनुसार ते एका मोठ्या दहशतवादी मॉड्यूलचा भाग होते. भारतात दहशतवादी कारवाया करणे हा त्यांचा उद्देश होता.

सुरक्षेची वाढती आव्हाने

बांगलादेश आणि

पाकिस्तानी

लष्कर बांगलादेशच्या सर्व १० लष्करी कमांडमध्ये प्रशिक्षण देईल. जनरल मिर्झा यांनी नोव्हेंबरमध्ये बांगलादेशला हा प्रस्ताव पाठवला होता. बांगलादेशचे लष्करप्रमुख जनरल वकार-उझमान यांनी तो स्वीकारला. अंतरिम सरकारने पाकिस्तानशी संबंध मजबूत करण्याचे प्रयत्न वाढवले आहेत. त्याच वेळी अंतरिम सरकारने तिथल्या पोलिसांमध्ये हिंदू व्यक्तींना न घेण्याचा निर्णय घेतला आहे. हा सराव दर दोन वर्षांनी आयोजित केला जातो; परंतु बांगलादेश गेल्या १५ वर्षांपासून यापासून दूर होता.

हसीना यांच्या कारकीर्दीत पाकबरोबर लष्करी सरावावर बंदी होती; पण आता परिस्थिती बदलली आहे. बांगलादेशच्या अंतरिम सरकारने या सरावात सहभागी होण्याचे मान्य केलेच, पण बांगलादेशच्या उपसागरात पाक नौदलासोबत संयुक्त सरावाची तयारीही केली. हसीना यांच्या सरकारच्या काळात बांगलादेशने पाकिस्तानशी संबंध मर्यादित केले होते. २०२२ मध्ये त्यांनी पाकिस्तानी युद्धनौका पीएनएस तैमूरला चितगाव बंदरावर नांगरण्याची परवानगी दिली नाही; परंतु सध्याच्या अंतरिम सरकारने पाकमधून चितगावला येणाऱ्या मालवाहू जहाजांना परवानगी दिली असून या मालाला तपासणीतूनही सूट दिली आहे. ढाका आणि इस्लामाबाद दरम्यान थेट उड्डाण सेवा पुन्हा सुरू करण्याची घोषणा करण्यात आली आहे.

पाक नागरिकांसाठी व्हिसाचे नियम शिथिल करण्यात आले आहेत. बांगलादेशमधील सध्याच्या बदलांमध्ये पाकिस्तानची रणनीती दिसत आहे. अहवालानुसार, पाकिस्तानची गुप्तचर संस्था 'आयएसआय'ने हसीना यांचे सरकार पाडण्यात आणि अंतरिम सरकार स्थापन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. पाकिस्तानसमर्थक शक्ती बांगलादेशमध्ये दीर्घकाळापासून सक्रिय आहेत. त्या आता उघडपणे समोर येत आहेत. पाकिस्तानचे हे पाऊल

सामरिक दृष्टिकोनातून भारतासाठी मोठे आव्हान ठरू शकते. बांगलादेशमध्ये पाकिस्तानच्या वाढत्या उपस्थितीमुळे सिलिगुडी कॉरिडोर (चिकन नेक) ला धोका वाढू शकतो. तो भारताला ईशान्येकडील राज्यांशी जोडणारा एकमेव मार्ग आहे. तसेच भारताच्या ईशान्य भागात कट्टरतावादी शक्ती आणखी मजबूत होण्याची शक्यता आहे.

पाकिस्तान-बांगला देश युती हे भारतासाठी राजनैतिक आव्हान तर आहेच; पण सुरक्षेच्या दृष्टिकोनातूनही हा अत्यंत चिंतेचा विषय बनला आहे. हसीना यांच्या कार्यकाळात आपल्या ईशान्येकडील सीमा आता सुरक्षित राहतील आणि या शेजारी देशाशी चांगले संबंध राहतील, असे वाटले होते; परंतु ५ ऑगस्ट २०२४ च्या बांगलादेशमधील सत्तापालटाने हा आशावाद संपला. 'जमातए-इस्लामी', 'हिजबुत तहरीर' आणि 'बांगलादेश नॅशनलिस्ट पार्टी' शिवाय अनेक इस्लामिक संघटना बांगलादेशमधील सरकारविरोधी आंदोलनाचे नेतृत्व करत आहेत. अमेरिकेतील एक प्रभावशाली वर्गही आंदोलकांना पाठिंबा देत होता. भारतीय गुप्तचर यंत्रणेला या कटाचा कोणताही सुगावा नव्हता. सत्तापालट झाल्यापासून बांगलादेशमध्ये अल्पसंख्यकांवर आणि विशेषतः हिंदू वारंवार हल्ले होत आहेत. मंदिरे पाडली जात आहेत, संतांवर अत्याचार केले जात आहेत, हिंदू अधिकाऱ्यांना राजीनामे देण्यास भाग पाडले जात आहे, महिलांचा छळ केला जात आहे, त्यांची घरे लुटली जात आहेत. या घटनांमध्ये बांगलादेश सरकारचे लक्ष वेधले असता, ही आपली अंतर्गत बाब असून या घटना जातीय नसून राजकीय असल्याचा युक्तिवाद केला जात आहे. बांगलादेशमधील काही घटनांमध्ये राजकीय कारणे अशुभकतात. कारण तेथील अल्पसंख्यक वर्ग हा अवामी लीगला पाठिंबा देतो; पण त्यांच्यावरील हल्ल्यांमध्ये जातीय द्वेष नाही, असे म्हणणे चुकीचे ठरेल. बांगलादेशमध्ये कट्टरवाद्यांचे वर्चस्व वाढत आहे. 'जमात-ए-इस्लामी' वरील बंदी उठवण्यात आली आहे. पूर्वीच्या सरकारने तुरुंगवादींवर डोक्यावर टोचलेल्या कट्टरपंथीयांची सुटका झाली आहे. अंतरिम सरकारला पाठिंबा देणारी 'हिजबुत तहरीर' ही कट्टर इस्लामी संघटना जगभरात खलिफात स्थापन करण्यावर विश्वास ठेवते. दुसरे म्हणजे बांगला देश केवळ झुकत नाही, तर पाकिस्तानशी संलग्न होत आहे.

लक्ष्यवेध

प्र. डॉ. विजयकुमार पोटे

जम्मू-काश्मीरमधून आपले नापाक इरादे पूर्ण करण्यात अपयशी ठरणारा पाकिस्तान आता बांगलादेश सीमेवरून भारतविरोधी कटकारस्थाने रचत आहे. आतापर्यंत अन्सारल बांगला संघाशी संबंधित अशा १० दहशतवाद्यांना आसाममधून अटक करण्यात आली आहे. ही संघटना 'अल कैदा'शी संबंधित असल्याचे सांगितले जात आहे. बांगलादेशमधील शेख हसीना सरकार कमकुवत झाल्यानंतर जिहादी आणि दहशतवादी संघटनांचा प्रभाव झपाट्याने वाढत आहे. या परिस्थितीचा फायदा घेत पाकिस्तान बांगलादेशशी संबंध मजबूत करत आहे. बांगलादेशने पाकिस्तानी सैन्याला प्रशिक्षणासाठी आमंत्रित करण्याची ही पहिलीच वेळ आहे.

पाकिस्तानने बांगलादेशला ४० हजार दारूगोळा, २००० राऊंड रणगाडा आणि ४० टन आरडीएक्स पुरवण्याचा आदेशही दिला आहे. याशिवाय पाकिस्तानच्या 'जॉईंट चीफ ऑफ स्टाफ कमिटी'चे अध्यक्ष जनरल शाहीर शमशाद मिर्झा यांनी बांगलादेशला लष्करी प्रशिक्षणाचा प्रस्ताव पाठवला. तो स्वीकारण्यात आला आहे. पाकिस्तान आणि बांगलादेश यांच्यातील घनिष्ट संबंधांचा फायदा घेण्यासाठी चीनही सक्रिय झाला आहे. भारताच्या चिकन नेक कॉरिडोरवर चीनची नजर आहे. बांगलादेश आणि पाकिस्तान या दोघांनी ईशान्येतून दहशतवादी कारवाया वाढवल्या, तर चीनला भारताविरुद्ध आपले इरादे पूर्ण करण्यासाठी अधिक सुविधा मिळतील. चीनने यापूर्वीच बांगलादेशमध्ये मोठी लष्करी गुंतवणूक केली आहे. दोन डिझेल अ‍ॅटॅक पाणबुड्या, चार मार्गदर्शित क्षेपणास्त्र फ्रिगेट्स आणि अनेक सेमी-स्टेलथ पेट्रोलिंग क्राफ्ट प्रदान करण्याव्यतिरिक्त, शिपयार्डमध्ये लष्करी जहाजे तयार करण्यासाठी चीन बांगलादेशला मदत करत आहे. याशिवाय 'चीनने वेल्ड अँड रोड इन्फिण्ट्रि' (बीआरआय) अंतर्गत दोन टक्के व्याजदराने कर्ज देऊन बांगलादेशला आर्थिक संकटात ढकलले आहे.

पाकिस्तानमधील वाढती जवळीक, दहशतवादाचा उदय आणि चीनची लष्करी सक्रियता यामुळे भारतासमोर सुरक्षेची नवी आव्हाने निर्माण आहेत. यामुळे भारताला केवळ आपल्या सीमांची सुरक्षा वाढवावी लागणार नाही, तर राजनैतिक पातळीवरही या प्रश्नांवर तोडगा काढावा लागेल. बांगलादेशच्या अंतरिम सरकारचे प्रमुख मोहम्मद युनुस यांनी अलिकडेच इजिप्तची राजधानी कैरो येथे पाकिस्तानचे पंतप्रधान शाहबाज शरीफ यांची भेट घेतली. यावेळी दोन्ही नेत्यांनी व्यापारी संबंध दृढ करण्यावर भर दिला. २१ डिसेंबर रोजी पाकिस्तानमधील कराची येथून दुसरे मालवाहू जहाज बांगलादेशमधील चितगाव येथे पोहोचले. एमव्ही युआन जियांग फा झान असे या जहाजाचे नाव आहे. या जहाजावर १९७ कंटेनर भरले होते. त्यापैकी ७८० कंटेनर चितगाव बंदरात उतरवण्यात आले. पाकिस्तानातून आलेले हे दुसरे जहाज साखर, सोडा, डेनिमचे कपडे, धागा, ड्राय फिश, यूपीएस, बटाटे आणि रेडिएटर कोर यासह इतर वस्तूंनी भरलेले होते. बांगलादेशी व्यावसायिकांना भारताऐवजी पाकिस्तानमधून वस्तू आयात करण्यास भाग पाडले जात आहे. शेख हसीना यांनी पाकिस्तानमधून येणाऱ्या जहाजांची तपासणी करणे बंधनकारक केले होते; मात्र युनुस सरकारने हा नियम काढून टाकला आहे. आता पाकिस्तानी जहाजे कोणत्याही अडथळाशिवाय चितगावला पोहोचतात. २००४ मध्ये चितगाव बंदरात १५०० पेठ्या जप्त करण्यात आल्या होत्या. त्यात दारूगोळा होता. या खेपेमध्ये पाकिस्तानची गुप्तचर संस्था 'आयएसआय'चा हात असल्याचे तपासात समोर आले. कथितरीत्या ही खेप 'उल्फा' या प्रतिबंधित संघटनेला दिली जाणार

होती. आता कट्टरवादाला प्रोत्साहन देऊन पाकिस्तान भारताला लक्ष्य करू शकतो, अशी भीती वाढत आहे. बांगलादेशची निर्मिती करण्यासाठी १९७१ मध्ये पूर्व पाकिस्तानमधून ज्या पाकिस्तानी सैन्याला हुसकावून लावले होते, तेच आता या देशात नव्याने आपला दर्जा प्रस्थापित करू पाहत आहे. पाकिस्तानसोबत लष्करी आणि सामरिक संबंध वाढविण्याच्या दिशेने बांगलादेशतर्फे पावले उचलण्यात आली असून त्यामुळे भारतासमोर नवीन आव्हान निर्माण होऊ शकते. बांगलादेश लष्कराला प्रशिक्षण देण्यासाठी पाक लष्कराच्या 'जॉईंट चीफ ऑफ स्टाफ कमिटी'चे अध्यक्ष जनरल साहिर शमशाद मिर्झा यांच्या नेतृत्वाखालील एक विशेष पथक फेब्रुवारी २०२५ मध्ये तेथे पोहोचणार आहे. हा कार्यक्रम एक वर्ष चालणार आहे. यानंतर

नोंद

तेजस पवळ

डिजिटल युगातला 'सच का सामना'

लो कसभेच्या आणि महाराष्ट्र विधानसभेच्या, अशा दोन्ही निवडणुका महाराष्ट्रातील जनतेने केवळ पाहिल्याच नाही, तर मतपेटीतून आपला स्पष्ट कौलही दिला. मात्र, यावेळी या निवडणुका जितक्या मैदानावर, गावपातळीवर लढवल्या गेल्या, तितक्याच त्या सोशल मीडियावरही चुरशीच्या ठरल्या. लाखो मीम्स, व्हायरल भाषणे, राजकीय नेत्यांच्या भाषणांची क्लिप तोडून-मोडून तयार केलेला अर्जंडा अशा अनेक जुन्याच्या प्रकारांनी या निवडणुका सर्वस्वी गाजल्या. मग हे सगळे आताच अवतरलं का? तर नाही, या गोष्टी अगदी महाभारत- रामायणापासून, अगदी अनादि कालापासून सुरू आहेत. आता फक्त खोटेया गोष्टी आणि भ्रामक कल्पना पसरवणाऱ्यांच्या हाती डिजिटल माध्यमांचे नवशस्त्र आले इतकेच. मग काय, या डिजिटल आयुष्याचा वापर आता स्वार्थासाठी आणि इतरांना गाडण्यासाठी अगदी खुबने केला जाऊ लागला. काहींनी तर यासाठी अगदी पद्धतशीर कंत्राटे घेऊन अपप्रचाराचे कुभांड रचले. यात राजकीय पक्षही तितकेच आघाडीवर. याचे एक ताजे उदाहरण पाहूया.

दिल्लीतील आम आदमी पक्षाचे पंकज त्रिपाठींचा रिझर्व बँकेच्या जाहिरातीतील व्हिडिओ मॉर्फ करून तो भाजपविरोधात प्रचारासाठी वापरला. सामान्यांना तो क्षणभर सत्य वाटत असला, तरी या क्षेत्रातील सुमार माहिती असणार्‍यांना तर या खोटेया गोष्टी सहज कळून चुकतात. मात्र, आजही देशातील मोठा जनसमुदाय अशा भूलथापांना बळी पडतो. लोकसभा निवडणुकीत 'भाजप संविधान बदलणार', या 'फेक नॅरिटिव्ह'ला बळी पडून काही भारतीयानी 'इंडी' आघाडीसाठी केलेले मतदान हे त्यांचेच द्योतक म्हणावे लागेल. त्यामुळे भारतातील सामान्यवर्ग हा अशा डिजिटल अपप्रचाराविषयी अजूनही साक्षर नाही. त्यांचे मत असे आपसूकच तयार होते. हेच एका वर्गाचे मत बनते आणि हळूहळू तेच जनमत म्हणून प्रस्थापित होत जाते.

प्रत्यक्षात मात्र परिस्थिती वेगळीच असते. बऱ्याचदा सरकारबद्दल किंवा काही राजकीय नेत्यांची विधाने, अशांचे तोडून मोडून दाखविली जातात. एखाद्या प्रतिष्ठित व्यक्तीच्या प्रतिमेला धक्का लावण्यासाठी तितकेच पुरेसे असते. गल्लीतील राजकारणापासून ते दिल्लीतील संसदीय

राजकारणापर्यंत हाच प्रकार सुरू आहे. 'मी असे काहीही खोटे पसरवणार नाही,' इतका समंजसपणा अद्याप देशातील आणि राज्यातील विरोधकांमध्ये यायचा आहे. पण, हा सगळा खोटेयांचा बाजार फक्त राजकारणापुरता मर्यादित आहे का? तर त्याचे उत्तर नाही, असेच आहे. हा प्रकार मनोरंजन, अर्थकारण, समाजकारण अशा जवळपास सर्वच क्षेत्रांतही चालतो. त्याहून धक्कादायक बाब म्हणजे, स्वतःला कथित प्रसारमाध्यमे म्हणवणाऱ्यांच्या बाबतीत तर हे सातत्याने सुरूच असते.

मागेच एका वृत्तवाहिनीने त्यांचा वृत्तनिवेदक चक्र वादळात रिपोर्टिंग करत असल्याचा प्रकार दाखवत प्रेक्षकांचे यथेच्छ मनोरंजन केले होते. हे तर झाले राष्ट्रीय प्रसार माध्यमांबद्दल. याची दाहकता प्रादेशिक भाषांतील माध्यमांमध्ये तर अधिकच आहे. युट्यूब चॅनल सुरू करणे किंवा अन्य कुठल्या सोशल मीडियावर पेज तयार करणे, ही खरं तर सोपी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे गळोगळी अशा प्रकारची युट्यूब चॅनल सुरू आहेत. त्यापैकी अनेकांची कामे प्रमुख प्रसारमाध्यमांपेक्षाही उत्तम आहेत, हेदेखील नाकारून चालणार नाही. मात्र, त्यातील काहींनी जाणीवपूर्वक बदनामीकारक मजकूर किंवा अपप्रचाराची कंत्राटे घेतलेली दिसतात, जी बरेचदा सर्वसामान्यांच्या आकलनाच्या पलीकडची ठरवी.

मग हे सगळे अपप्रचाराचे पीक रोखणार तरी कोण? यावर अंकुश कोणाचा? प्रत्येक गोष्टीवर सरकार बंधने घालणार का? तर गुगल, बुम

अलीकडे 'फेक नॅरिटिव्ह' आणि 'फेक न्यूज' हे शब्द सातत्याने ऐकण्या-वाचण्यात येतात. राजकारणात तर आरोप-प्रत्यारोपांच्या फैरी झडतानाही, सर्रास खोटेयांचा आधार घेऊन भ्रामक संकल्पना सातत्याने पेरण्याचे प्रकार तर आता नित्याचे. पण, शेवटी विजय हा सत्याचाच होतो, या उक्तीप्रमाणे बदल घडू लागले आहेत. त्या बदलांचे हे आकलन...

आदींसारख्या संस्था अशा मजकुराचे 'फॅक्ट चेक' स्वतंत्रपणे करत असतात. उदा. तुम्हाला एखाद्या वादळाचा किंवा पुराचा व्हिडिओ दिसला, तर तो खरा आहे अथवा खोटा, जुना आहे अथवा नवीन, हे सांगणारी एक स्वतंत्र यंत्रणाही असते. तिच्या जोडीला अन्य माध्यमसंस्था उपलब्ध आहेत, ज्या या गोष्टी असत्य आहेत, हे पुराव्यानिशी सिद्ध करतात. मात्र, वास्तव हेच की, अशा बातम्या वाचणाऱ्यांची संख्या ही व्हायरल व्हिडिओ पाहणाऱ्यांपेक्षा कमीच असते. मग खोटे पसरवतच जाणार आणि त्यावर संस्था फक्त सत्यता पडताळणार? हेच खरे आहे का? तर त्याला पर्याय म्हणून युट्यूबकडून चांगले पाऊल उचलण्यात आले आहे.

युट्यूबने याबद्दलचे धोरण अधिक कठोर केले आहे. उदा. 'खळबळजनक! राष्ट्रपतींनी दिला राजीनामा' या आशयाचे शीर्षक असेल आणि व्हिडिओत अशा प्रकारची कुठलीही बातमी नसेल, तर युट्यूब अशा क्रिएटर्सवर कर्डी नजर ठेवणार आहे. अशा प्रकारावर धोरणांनुसार कठोर कारवाई केली जाणार आहे. बऱ्याचदा मोठ्या चॅनलचे नाव लावत अशाच फसव्या व्हिडिओची निर्मिती करण्याचा सरसकट प्रकार केला जातो. अशांना आता चाप बसणार आहे.

खोटे व्हिडिओ पसरविणाऱ्यांचेही फांडाभोड होईल. अशा प्रकाराला पत्रकारिता क्षेत्रात 'क्लिकबिट' हे गोंडस नाव दिले आहे. याचा वापर आजही प्रादेशिक असो वा राष्ट्रीय

पातळीवरील सर्वच प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांकडून केला जातो. नट-नट्यांची प्रकरणे, लैंगिकता आणि सन्देशात पसरवणारी ही 'पीत पत्रकारिता' तर विचार करण्यापलीकडची. लाखो-करोडो प्रेक्षकांचे 'व्यूज' मिळवण्याच्या नादात आपण पत्रकारिता करत आहोत, याचाही विस्तर अनेकांना पडलेला दिसतो. पण, मग अशांचे काहीच होणार नाही का? तर त्यांचेही उत्तर 'युट्यूब'ने दिले आहे. अशा 'क्लिकबिट' पसरवणाऱ्यांना चाप बसणार आहे. प्रेक्षकांची दिशाभूल करणाऱ्यांचीही गय केली जाणार नाही, असे या धोरणामध्ये स्पष्ट करण्यात आले आहे. आता प्रश्न येतो, 'एआय'च्या निर्मितीला कोण लगाम लावणार? त्याचे उत्तर अद्याप तंत्रज्ञान कंपन्यांकडेही नाही. पण, जसा काळ जाईल, तसे याबद्दलही जनजागृती शक्य आहे.

बऱ्याचदा 'एआय'चा वापर करून व्हिडिओ, ऑडिओ वापरले जातात. तंत्रसुसज असणार्‍या व्यक्तीला देखील गोंधळात टाकतील, इतक्या तंत्रकुशलतेने हे व्हिडिओ तयार केले जातात. यावरसुद्धा 'एआय'द्वारे निर्मित, असा ईश आल्यास त्याच्या प्रसारारही मर्यादा येऊ शकतील. तंत्रज्ञान कालागतात असेच वेगाने विकसित होत जाईल, पण ते नेहमीच दुधारी तलावरीसारखेच असेल. पण, मग हे तंत्रज्ञान सकारात्मक, सदसद्दिवेकबुद्धीने वापरण्याचे की नकारात्मक, विनाशासाठी, याचा निर्णय हा कायमच मनुष्याच्या हाती होता, आजही आहे आणि भविष्यातही असेल, हे कदापि विसरता कामा नये.

